

ALİ YAHYA MUAMMER'İN ÇALIŞMALARINDA İBÂDİLİK*

Harun YILDIZ**

Öz

Libya başta olmak üzere Cezayir ve Tunus coğrafyası, İbâdiliğin yüzyıllar boyunca varlığını sürdürdüğü önemli bir coğrafyadır. Bu coğrafyada İbâdilik, önemli ölçüde Berberî kökenli kabileler etrafında ve onların eliyle günümüze ulaşmıştır. Yine bu coğrafyada İbâdî inanç, düşünce ve geleneğini benimseyen İbn Sellâm el-İbâdî, Dercinî, Berrâdî, Vârcelânî, Şemmâhî ve Mezâtî gibi önemli alim ve müellifler yetişmiştir. Bu bölgedeki ilim geleneğinin son dönemlerdeki temsilcilerinden biri, Ali Yahyâ Muammer'dir. Ali Yahyâ Muammer, ülkesi Libya'da yetişmiş ve Libya'ya komşu olan Tunus ve Cezayir gibi ülkelerde belli süreler kalmış olduğundan bölgeyi bilen ve tanıyan bir araştırmacıdır. Bölgedeki İbâdî geleneğini iyi bilen Ali Yahyâ Muammer, bu geleneğin yeni kuşaklara aktarılmasında öncü bir rol oynamıştır. Bu makalede biz, İbâdilik araştırmalarının son dönemdeki önemli temsilcilerinden biri olan Ali Yahyâ Muammer'in İbâdilik araştırmalarındaki yeri ve ortaya koyduğu katkıları ele almaya, böylelikle İbâdilîği bizzat içeriden bir müellifin kaleminden ortaya koymaya çalışacağız. Bu itibarla İbâdilik ile ilgili bilgilerin

Abstract

Ibadism in the Studies of Ali Yahya Mu'ammâr

Algeria and Tunisia, particularly Libya are an important geography which Ibadism has existed for centuries. Ibadism has survived around Berber-origin tribes and with their hands throughout history. The important scholars and authors who have adopted the Ibadî faith, thought and tradition such as Ibn Sallâm al-İbâdî, Darjinî, Barrâdî, Wârjilânî, Shammâhî and Mazâtî have grown in this region. Ali Yahyâ Mu'ammâr is one of the recent representatives of scientific tradition in this area.

Ali Yahyâ Mu'ammâr who grown in Libya is a researcher who knows and recognizes this area because of he lives in the countries such as Tunisia and Algeria that is the neighbors of Libya. Ali Yahyâ Mu'ammâr had played a leading role in transmission the Ibadî tradition to the generations coming after him as well as he knows this tradition in this region. He wrote many studies throughout his life. In this article, we will try to put forward the place and contributions of Ali Yahyâ Mu'ammâr who is one of the important representatives on Ibadism in the last period, so to reveal the subject from perspective of an

* Bu makale, 1-3 Haziran 2015 tarihleri arasında St. Petersburg'da düzenlenmiş olan *Ibadî History The Nahda Period* isimli uluslararası sempozyumda yazar tarafından sunulan bildirinin yeniden gözden geçirilerek geliştirilmiş olan şeklidir.

** Prof. Dr., OMÜ. İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı (hyildiz@omu.edu.tr).

yetersiz ve az olduğu ülkemizde İbâdîlik literatürüne katkı sunmak hedeflenmektedir. Bu noktada öncelikle, Ali Yahyâ Muammer'in yaşamı ve ilmî şahsiyeti üzerinde durulacaktır. Ardından, Ali Yahyâ Muammer'in farklı boyutları ile ortaya koyduğu İbâdîlik üzerindeki görüşleri ele alınacak ve bu çerçevede bazı değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar kelimeler: İbâdîlik, Ali Yahyâ Muammer, İlmî ıslah hareketi, el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târih

author insider. That's why, it has been aimed to contribute to Ibadî literature in our country that the knowledge about subject is insufficient and less. In this context, first of all, the life and scientific personality of Ali Yahyâ Mu'ammâr will be focus. Then his opinions about Ibadism will be analyze on the different dimensions and in this context, some assessments will be made.

Keywords: Ibadism, Ali Yahyâ Mu'ammâr, Islamic Reform Movement, al-Ibâdiyyah fî Mawkibi al-Târih

Giriş

Ali Yahyâ Muammer, Ebû İshak Eттаfeyyiş, Beyyûd İbrâhîm b. Ömer, Süleyman el-Bârûnî, Amr Halife en-Nâmî, Farûk Ömer Fevzî, İbrâhîm Fahhâr, Muhammed Ali Debbûz, Nûru'd-dîn Sâlimî, Beyâsi ve Sâlim b. Hamd el-Hârisî gibi son dönemde yetişen önemli İbâdî araştırmacılardan birisidir.¹ Bu müelliflerin İbâdîlik ile ilgili değerli çalışmaları bulunmaktadır. Bu çalışmalar, İbâdîliğin hem tarihsel gelişimi, hem de inanç ve öğretileri noktasında pek çok konunun aydınlatılması açısından bize önemli bilgiler verip katkılar sunmaktadırlar. Bu müelliflerin, yazmış oldukları eserler ve faaliyetlerinden, İbâdîliğin gerek Sünnî, gerekse Şîî gibi diğer müslüman gruplar tarafından daha iyi ve doğru bir şekilde anlaşılmasına yönelik ciddi çabalar sarf ettikleri anlaşılmaktadır.

İbâdî kökenli bu araştırmacıların içinde Libya'nın Cebel-i Nefûse bölgesinden olan Ali Yahyâ Muammer'in çalışmaları, dikkat çekici bir özelliğe sahiptir. Cezayirli Şeyh Beyyûd İbrâhîm b. Ömer'in öğrencisi olan Ali Yahyâ Muammer'in çalışmaları, İbâdîliğin oluşumu ve tarihsel gelişimi, İbâdîliğin Kuzey Afrika'da yayılması, Kuzey Afri-

¹ Bkz., İvaz Muhammed Halifât, *Neş'etu'l-Haraketi'l-İbâdiyye*, Vizâratu't-Türâs ve's-Sekâfe, Maskat, Umân, 1423/2002, s. 40-43; Amr Halife en-Nâmî, *Dirâsât ani'l-İbâdiyye*, (Arapça Çev. Mihâil Hûrî, Thk. Muhammed Sâlih Nâsir, Mustafa Sâlih Bâcû), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Tunus, 2012, s. 39-40.

ka'daki İbâdî fırkaları, İbâdîler'in inanç yapısı ve dinî görüşleri, İbâdîliğin tarihsel anlamda Hâricîlik ile ilişkisi, İbâdîler'in siyasal konulardaki görüşleri, geleneksel kurumları, İbâdîlere yönelik eleştiri ve suçlamalar, İbâdîler'in günümüzdeki durumları ile diğer dinî gruplar ve komşularıyla ilişkileri gibi konu ve meseleler üzerinde bize önemli bilgiler vermektedir. Öte yandan Ali Yahyâ Muammer, İbâdîler'in günümüzde yaşamış olduğu ülke ve coğrafî bölgelerle ilgili olarak da önemli bilgiler verir.

Ali Yahyâ Muammer, esasında İbâdîliği hem klasik, hem de çağdaş kaynaklardaki bilgilerden hareketle yeniden ortaya koyma çabası içerisinde. Bu bağlamda, Eş'arî, Bağdâdî, İbn Hazm, Şehristânî ve Isferâyînî gibi klasik müelliflerin eserlerinin yanı sıra Ali Mustafa el-Ğurâbî, Muhammed Ebû Zehra, Abdülkâdir Şeybe, Yahyâ Hüveydî, İzzüddîn et-Tenûhî ile İbrâhîm Muhammed Abdülbâkî gibi çağdaş müelliflerin eserlerinde İbâdîler'le ilgili verilen bilgileri de güzel bir şekilde değerlendirmektedir. Bu çabasında onun geçmiş yüzyıllarda ortaya çıkan yanlış bazı genellemelerle bir takım önyargılardan uzak biçimde İbâdîliğin, hem İbâdîler hem de diğer Müslümanlar tarafından daha iyi ve doğru bir şekilde anlaşılmasını hedeflediği ortaya çıkmaktadır. Öte yandan onun eserlerine bakıldığında, önemli ölçüde Kuzey Afrika'da yaşayan İbâdîler'in yetiştirmiş olduğu alim ve müelliflerin biyografileri hakkında güzel bilgiler verdiği görülecektir. Yine Ali Yahyâ Muammer, Carlo Alfonso Nallino başta olmak üzere bazı oryantalistlerin İbâdîlik üzerine ortaya koymuş oldukları görüşleri değerlendirerek bunları eleştirir.²

Bu makalede biz, İbâdîlik araştırmalarının son dönemdeki önemli temsilcilerinden biri olan Ali Yahyâ Muammer'in çalışmaları ekseninde İbâdîlik araştırmalarındaki yeri ve ortaya koyduğu katkıları ele almaya, böylelikle İbâdîliği bizzat içeriden bir müellifin kaleminde ortaya koymaya çalışacağız. Bu itibarla İbâdîlik ile ilgili bilgilerin yetersiz ve az olduğu ülkemizde İbâdîlik literatürüne katkı sun-

² Bkz., Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-Fırakî'l-İslâmiyye unde Küttâbi'l-Makâlât fî'l-Kadîm ve'l-Hadîs*, Mektebetu'd-Dâmri li'n-Neşr ve't-Tevzi', Umân, 1435/2014, s. 13-85.

mak hedeflenmektedir. Bu çerçevede öncelikle, Ali Yahyâ Muammer'in yaşamı ve ilmi şahsiyeti üzerinde durulacaktır. Ardından, Ali Yahyâ Muammer'in farklı boyutları ile ortaya koyduğu İbâdilik üzerindeki görüşleri ele alınacak ve bu çerçevede bazı değerlendirmeler yapılacaktır. Ali Yahyâ Muammer'in İbâdilik ile ilgili görüşleri ele alınırken, konumuzun sınırlarını fazlasıyla aşacağı göz önünde bulundurulurken, onun yapmış olduğu tüm çalışmalar merccek altına alınmayacaktır. Zira böyle bir araştırma, ancak, müstakil bir çalışmanın ürünü olabilir. Bu yüzden konu, İbâdiliğin oluşumu ve tarihsel gelişimi, inanç yapısı ve dinî görüşleri, Kuzey Afrika'da yayılması, Kuzey Afrika'daki İbâdi fırkaları, İbâdiler'in siyasî konulardaki görüşleri, İbâdiliğin tarihsel anlamda Hâricilik ile ilişkisi, geleneksel kurumları, İbâdiler'le ilgili eleştiri ve suçlamalar, İbâdiler'in günümüzde yaşadığı coğrafi bölgeler ile günümüzdeki durumu, diğer dinî gruplar ve komşularıyla ilişkileri olmak üzere belli bir çerçeve içerisinde ele alınacaktır.

Ali Yahyâ Muammer: Yaşamı ve İlmî Şahsiyeti

Ali Yahyâ Muammer, Libya'nın Cebel-i Nefûse bölgesinin Nâlût şehrine bağlı olan Tekvît köyünde 1919 yılında orta halli bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Gözlerini mütedeyyin olan dinî ve ahlaki değerlere bağlı bir çevrede dünyaya açmıştır. Çocukluğu köyünde geçmiş ve orta halli bir ailenin yanında yetişmiştir. Bu yüzden Cebel-i Nefûse bölgesinin kültürünün onun üzerinde ciddi bir etkisi vardır.

Küçük yaşta köyünde bazı Kur'an surelerini ezberlemiştir. Okuma ve yazma kurallarını Şeyh Abdullah b. Mes'ûd el-Bârûnî el-Kebâvî'den öğrendi (1924). Ardından İtalyan sömürge hükümetinin açmış olduğu ilkokula kaydoldu (1925). İlkokul hocası, İsa b. Yahyâ el-Bârûnî'di. İlkokul'da zekadüzeyi ile mantık gibi yetenekleri ortaya çıkmaya ve farklı yönleri sınıf arkadaşlarından temayüz etmeye başladı. Bu yüzden öğretmenleri onunla özel olarak ilgilenmeye başladılar.

Bu arada Ali Yahyâ Muammer, resmi okulundaki eğitimiyle beraber, Tunus'un Cerbe adasından memleketine gelen Şeyh Rama-

zân b. Yahyâ el-Lînî el-Cerbi'den, boş vakitlerinde fıkıh başta olmak üzere pek çok ilim okudu. Şeyh Ramazân b. Yahyâ el-Lînî el-Cerbi, bölgede tanınmış olan ünlü Şeyh Muhammed b. Yûsuf Eттаfeyyîş'in öğrencilerindendi. Ardından Şeyh Lînî, Cerbe adasına 1927 yılında geri döndü. Ali Yahyâ Muammer, Şeyh Lînî'nin yanında görmüş olduğu güzel eğitimden olsa gerek, aynı yıl bu defa Cerbe adasında tekrar onun ilim halkasına katılarak eğitimine devam etti. Cerbe adasında Şeyh Lînî'nin yanında bir seneyi biraz aşkın bir süre eğitim gördü. Daha sonra Tunus'un başkentinde önemli ilim halkalarına sahip olan Zeytûne Üniversitesine geçti. Orada Şeyh Muhammed b. Sâlih es-Semîni gibi önemli alimlerden akâid ve fıkıh başta olmak üzere değişik ilim dallarında eğitim gördü. Zeytûne Üniversitesi'nde aldığı eğitim onun üzerinde ciddi anlamda etki yaptı, zira burada kendini güzel bir şekilde yetiştirmekle kalmadı, ahlak ve medeniyet hissini de geliştirdi.³

Ali Yahyâ Muammer, daha sonraki süreçte üniversite eğitimi ile birlikte tanımaya başladığı Cezayir Mizâb'lı öğrenciler kanalıyla Cezayir'e geçerek burada Şeyh Beyyûd İbrâhîm b. Ömer'in öğrencisi oldu (1937).⁴ Onun Cezayir'de yedi yıl kalarak eğitim ve öğretim ile ilgili pek çok şey yaptığı görülmektedir. Öncelikle Şeyh Beyyûd'dan Tefsir başta olmak üzere pek çok ders alarak kendisini daha da geliştirdi. Şeyh Beyyûd İbrâhîm b. Ömer'in öncülük yaptığı *İlmi Islâh Hareketi* (el-Haraketu'l-İlmiyye el-İslâhiyye)'nin içinde yer aldı. Ayrıca, yine onun kurmuş olduğu *Hayat Enstitüsü* (Ma'hedu'l-Hayât)'ne girdi. Ma'hedu'l-Hayât'ta derslerin dışında sosyal ve kültürel bazı faaliyetlere katıldı. Yine bu süreçte *Gençlik cemiyeti* (Cem'iyyetü's-Şebâb)'ndeki faaliyetlere de katıldı. Gençlik cemiyetinin çatısı altında daha aktif şekilde sosyal etkinliklere katılarak konferanslar verdi, şiirler söyledi. Gençlik cemiyetinin yayınladığı *Gençlik* dergisinde (Mecelletu's-Şebâb) günümüze kadar etkileri süren değerlendirme yazıları, güzel şiirler ve değişik makalelerle edebi yazılar kaleme aldı. Eğitim hayatının bu aşamasında yazmaya

³ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-Fırakı'l-İslâmiyye*, s. XI-XII.

⁴ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-Fırakı'l-İslâmiyye*, s. XII.

yönelik olan yeteneği de ortaya çıktı.⁵ Bazı makale ve şiirlerini Arapça gazetelerde yayınladı; bazılarını ise, Gençlik cemiyetinin çıkarmış olduğu Gençlik dergisinde yayınladı. Yine, bu dönemde *Zû Kâr* (Zift sahibi) ve *Muhsin* isimli iki tiyatro oyunu sergiledi. Bu süreçte ayrıca, Hayat Enstitüsü'nde dil ve edebiyat dersleri de verdi. Böylece burada, aynı anda hem öğrencilik, hem de öğretmenlik yapmış oldu. Onun hocası Şeyh Beyyûd İbrâhîm b. Ömer ile geçirmiş olduğu bu dönem, Cezayir'deki Fransız sömürsünün yaşandığı dönemdi (1937-1943). Bu yüzden bu dönemde ciddi biçimde bu işgal ve sömürünün etkilerini görmemiz mümkündür. Özellikle II. Dünya savaşının da yaşanmış olduğu bu çalkantılı ve zor yıllar, onun hocasının bilgi, kültür ve tecrübelerinden faydalandığı ve böylece kendisini ciddi biçimde geliştirdiği bir dönem oldu.

1944 yılında ülkesi Libya'ya dönerek memleketi olan Nâlût'a geldi ve eğitim ile kültür alanlarında ciddi bir çaba sarf etmeye başladı. Burada öncelikle ilköğretim, ardından Lise düzeyinde dersler verdi. Bu süreçte resmi derslerin dışında bazı mescitlerde halkla sohbetler de yapmaktaydı. Bu sohbetler sayesinde halkla iyi bir iletişim kurdu. Ayrıca, öğretmenler için bir enstitü kurarak orada yöneticilik yaptı. Ali Yahyâ Muammer, tüm bunları Libya'daki İtalyan güçlerinin işgali ve gölgesi altında binbir zorluk ve sıkıntı ile yerine getirdi. İtalyan işgalinin ortadan kalkıp Libya'nın artık 1952 yılında bağımsız oluşundan sonra ise ülkenin doğu bölgelerinde eğitim-öğretimi kontrol etmek amacıyla umumi müfettiş olarak atandı.⁶

Ardından, 1968 yılında Trablus eyaletinin başkentinde kalarak Eğitim bakanlığında göreve başladı ve bu görevi, 1980 yılına kadar sürdürdü. Bakanlık'ta çalıştığı süre içinde eğitim politika ve usulleri ile ilgilendiği gibi Eğitim Araştırmaları Merkezi'nde de görev yaptı. Bu süreç, esasında ona fikir ve düşüncelerini uygulama imkanı da veren bir süreç idi. Ali Yahyâ Muammer, böylece eğitim sisteminin her kademesinde çalışarak bu şekilde ülkesinin eğitim hayatına ciddi katkılar sağladı.

⁵ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-Fırakı'l-İslâmiyye*, s. XIII.

⁶ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-Fırakı'l-İslâmiyye*, s. XIV.

Hayatının memleketinde geçen döneminde gençlerle de ilgilenerek özellikle kültürlü gençleri bir araya getirip onların kültürel, fikri ve ahlaki düzeylerini yükseltmeye çalışmıştır. Mescitler başta olmak üzere değişik mekanlarda gençlerle birlikte olup ders ve sohbetler yapmış, bu noktada gençlere yönelik bazı kitap ve dergiler yayınlamıştır. Bu yoğun ve temposu yüksek yaşamın sonunda 27 Safer 1400/15 Ocak 1980'de ölmüştür.⁷

Ali Yahyâ Muammer, hem çalışma hem de ilmi hayatı boyunca güzel ve faydalı etkinliklerinin yanında üretken kalemi ile de tanınmıştır. Çok yönlü bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılan Ali Yahyâ Muammer, özellikle ilmi, kültürü ve etkileyiciliği ile pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Bunda etkili ve cezbedici bir yöntemle insanların akıl ve kalplerini muhatap alarak onlara yaklaşmasının ve iç dünyalarına nüfuz edebilmesinin büyük bir rolü vardı. Onun İslam tarihçisi olmasının yanı sıra, aynı zamanda edebiyatçı olan yönü de vardı. Bu anlamda hem İslam'ın temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'den, hem de Arap edebiyatından besleniyordu. Bundan dolayı arkasından çeşitli araştırmalar ile derin ve kapsamlı tahlilleri içeren telif eserler bıraktı.

Ali Yahyâ Muammer'in, tarih, İslam düşüncesi, fıkıh ve edebiyat gibi birbirinden farklı alanlarda yazdığı pek çok çalışmasının olduğu, çok sayıda eser kaleme aldığı görülmektedir. Bu eserleri, şöyle sıralayabiliriz;

el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh I Neş'etu'l-Mezhebi'l-İbâdî: Ali Yahyâ Muammer'in İbâdilik üzerine yapmış olduğu en önemli çalışmalarından biri olan bu eser, dört ciltlik bir seriden oluşmaktadır. Bu serinin ilk cildi olan bu eser, İbâdiliğin doğuşu ve tarihsel gelişimini ele

⁷ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-Fırakı'l-İslâmiyye*, s. XV-XVI; Ali Yahyâ Muammer'in hayatı için ayrıca bkz., Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, (Ahmed b. Suûd es-Siyâbî'nin katkıları ile), Vizâratu'l-Evkâf ve's-Şüûni'd-Diniyye, Umân, 1432/2011, s. 3-7; *Mu'cemu A'lâmi'l-İbâdiyye mine'l-Karni'l-Evveli'l-Hicrî ile'l-Asri'l-Hâdir*, (Ed., Muhammed b. Mûsâ Bâbâammî, Mustafa b. Sâlih Bâcû, İbrâhîm b. Bekîr Behhâz, Mustafa b. Muhammed Şerîfî), Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1421/2000, II, 296-297; Sultân b. Mûbârek b. Hamd eş-Şeybânî, *Amr en-Nâmî Mesîratu Atâin fî Derbi'l-Hayr*, Müessesetu Tâvâlt es-Sekâfiyye, Cezayir, 1428/2007, s. 311-317.

almakta olup Cezayir, Mısır ve Umân'da değişik baskıları yapılmıştır.

el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh II el-İbâdiyye fî Lîbyâ: İbâdiliğin Ali Yahyâ Muammer'in ülkesi de olan Libya'ya girişi, bu çerçevede Kuzey Afrika'ya gelen ilk İbâdî grupların faaliyetleri, İbâdîler'in Libya'daki tarihsel gelişimi, geleneksel kurumları, İbâdîler'in Libya'da yaşadığı bölgeler ile güncel bazı sorunlarının ele alındığı çalışmanın farklı baskıları yapılmıştır.

el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh III el-İbâdiyye fî Tûnis: İbâdiliğin bir Kuzey Afrika ülkesi olan Tunus'a girişi, burada yayılması ve İbâdîler'in Tunus'taki tarihleri ile geleneksel kurumlarının ele alındığı bir eserdir.

el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh IV el-İbâdiyye fî'l-Cezâir: Ali Yahyâ Muammer, bu çalışmasında İbâdiliğin Cezayir'e girişi ve burada yayılması, Rüstemiler devleti ve faaliyetleri, burada yaşayan İbâdî alt grupları, İbâdîler'in geleneksel kurumları, burada yetişen önemli şahsiyetler ve İbâdîler'in Cezayir'de yaşadığı bölgeler gibi konuları ele almaktadır.

el-İbâdiyye beyne'l-Fırakî'l-İslâmiyye inde Küttâbi'l-Makâlât fî'l-Kadîm ve'l-Hadîs: Ali Yahyâ Muammer, İbâdiliğin hem klasik, hem de çağdaş bazı kaynaklarda yanlış anlatıldığını, hatta bazı ithamlarla karşı karşıya bırakıldığını düşünmektedir. Bu yüzden Eş'arî, Bağdâdî, İbn Hazm, Şehristânî ve Isferâyînî gibi klasik müelliflerin eserlerinin yanı sıra Ali Mustafa el-Ğurâbî, Muhammed Ebû Zehra, Abdülkâdir Şeybe, Yahyâ Hüveydî, İzzüddîn et-Tenûhî ile İbrâhîm Muhammed Abdülbâkî gibi çağdaş müelliflerin eserlerinde İbâdîlerle ilgili verilen bilgileri güzel bir şekilde tetkik etmektedir. Bu noktada onun İbâdîlik ve İbâdî gruplarla ilgili yanlış ve hatalı olarak görmüş olduğu bazı genellemelerle, bir takım önyargılardan uzak biçimde İbâdiliğin, daha iyi ve doğru bir şekilde anlaşılmasını hedeflediği ortaya çıkmaktadır. İlk baskısı Kahire'de 1976 yılında yapılan bu eserin daha sonra Cezayir, Mısır ve Umân'da değişik baskıları yapılmıştır.

el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun: Ali Yahyâ Muammer'in yazmış olduğu son eser olan bu çalışmada⁸ İbâdilik üzerine son görüşleri ortaya konulmakta ve İbâdiliğin tarihsel gelişimi, İbâdiler'in günümüzde yaşadığı bölgeler, İbâdilik-Hâricilik ilişkisi, İbâdiliğin inanç yapısı ile itikâdî, siyasî ve fikhî görüşleri, İbâdiliğin alt kolları ve İbâdiliğin İslam mezhepleri arasındaki yeri gibi konular ele alınmaktadır. Eserin Cezayir ve Umân'da değişik baskıları yapılmıştır.

Semru Üsratin Muslime: İbâdiliğin inanç esaslarının kurgu bir roman tarzında anlatıldığı güzel bir eserdir. 'Müslüman bir ailenin gece sohbeti' anlamına gelen eserde, Allah'a iman, tevhid, Peygamberlere ve kitaplara iman, Ahirete iman, kaza ve kader, İman, İslam, şirk, küfr, nifak, itaat ve isyan gibi kavramlar, İslam Hukukunun kaynakları, Velâye ile Berâe inancı ve müslüman ile müşriklerin can ve mallarının hükmü gibi konular ele alınmaktadır. Cezayir ve Umân'da değişik baskıları yapılmış olup son baskısı Muhammed Bâbâammî'nin tahkikiyle Cem'yyetu't-Türâs tarafından yapılmıştır.⁹

Ali Yahyâ Muammer'in İbâdilik ile ilgili Görüşleri

Ali Yahyâ Muammer'in yapmış olduğu çalışmalara bir bütün halinde bakıldığında, onun her şeyden önce İbâdiliği değişik boyutlarıyla incelediği görülecektir. Bu noktada İbâdiliğin, özellikle Kuzey Afrika İbâdiliği'nin oluşum ve tarihsel gelişimi başta olmak üzere, Libya, Tunus ve Cezayir gibi Kuzey Afrika ülkelerinde yayılışı, bu bölgede ortaya çıkmış olan İbâdî grupları, bu grupların yaşamış olduğu coğrafi bölgeler üzerinde durduğu dikkat çekmektedir. Bunların yanında yine İbâdiler'in inanç yapısı ile görüşleri, Azzâbe gibi

⁸ Ali Yahyâ Muammer, bu çalışmasını 12 Ağustos 1979 tarihinde tamamlamıştır. Bkz., Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 7, 51.

⁹ Ali Yahyâ Muammer'in tüm çalışmaları için bkz., Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-Fırakı'l-İslâmiyye*, s. XV-XVI; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 5-6; *Mu'cemu A'lâmi'l-İbâdiyye*, II, 297-298.

geleneksel kurumları, bu bölgede yetişen alim ve müellifler ile İbâdîliğin Hâricilik ile ilişkisi gibi konular da Ali Yahyâ Muammer'in eserlerinde üzerinde durduğu önemli konulardır. Bu noktada sadece, Ali Yahyâ Muammer'in İbâdîliğin doktrin, yani inanç yapısı üzerinde yeterince eğilip bu yapının temel özellikleri ile gelişimi üzerinde durduğu söylenemez.

Ali Yahyâ Muammer'in almış olduğu eğitimden olsa gerek, İbâdîliği hem klasik, hem de çağdaş kaynaklardaki bilgilerden hareketle yeniden ortaya koyma çabası içerisinde olduğu görülür. Bu bağlamda, Eş'arî, Bağdâdî, İbn Hazm, Şehristânî ve Isferâyînî gibi klasik müelliflerin eserlerinin yanı sıra Ali Mustafa el-Ğurâbî, Muhammed Ebû Zehra, Abdülkâdir Şeybe, Yahyâ Hüveydî, İzzüddin et-Tenühî ile İbrâhîm Muhammed Abdülbâkî gibi çağdaş müelliflerin eserlerinde İbâdîlerle ilgili verilen bilgileri de dikkat çekici bir şekilde tetkik eder. Onun bu çabasında geçmiş yüzyıllarda ortaya çıkan yanlış bazı genellemelerle bir takım önyargılardan uzak biçimde İbâdîliğin, daha iyi ve doğru bir şekilde anlaşılmasını hedeflediği, kendisine hedef olarak İbâdîliğin doğru anlatılıp yine doğru anlaşılmasını seçtiği görülür. Bu yüzden o, önceliği konu ile ilgili temel kaynaklara vermek suretiyle İbâdîlik ve İbâdî gruplarla ilgili yanlış ve hatalı olarak görmüş olduğu bilgi, algı ve tasavvurların çoğunu düzeltmeye çalışmış, bu çerçevede geçmişten gelen yanlışları da ortaya koymuştur. Bu noktada daha çok, Vârcelânî (471/1078), Dercînî (670/1271), Berrâdî (IX/XV. yüzyıl) ile Şemmâhî (928/1522) gibi önemli İbâdî alimlerin eserlerini temel aldığı görülür.

1) İbâdîliğin Oluşumu ve Tarihsel Gelişimi

İbâdîliğin oluşumu ve tarihsel gelişimi ile ilgili olarak Ali Yahyâ Muammer'in ortaya koyduğu fikirleri, İbâdîlik üzerine yazmış olduğu *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh* isimli dört ciltlik seri ile ömrünün sonlarında yazmış olduğu *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun* isimli eserinde görmemiz mümkündür. Ali Yahyâ Muammer'in, burada önceliği İbâdî kaynaklara vererek konuyu güzel bir üslupla kaleme aldığı görülür. Ona göre İbâdîlik, her şeyden önce İslam'ın mutedil bir mezhebi olup diğer mezhepler gibi kendine

özgü ilkeleri, usûlü ve fûrûu vardır. Bu yüzden İbâdilik, bazılarının ileri sürdüğü gibi, İslam mezhepleri içerisinde bid'at ya da sapkın olan bir fırka değildir. İbâdiliğin ortaya çıkışı, diğer İslam mezheplerine göre tarihsel bakımdan daha erken bir dönemdedir. İbâdiler, kendilerini *Ehlu'd-Da've* şeklinde isimlendirirler. Ayrıca, İbâdiliğin iki önemli özelliği vardır; İlki, Allah'ın dinine açık bir şekilde bağlı olan ve onunla amel eden bir mezheptir. İkincisi ise, kutsal olan cihada yönelik hırs ve Allah'ın yolunda azimle çaba sarfedip mücadele etmektir.¹⁰

İbâdiliğin asıl fikir babası, *Câbir b. Zeyd el-Ezdî* (93/712)'dir. Ali Yahyâ Muammer, bu yüzden, İbâdiliğin Câbir b. Zeyd'in ölümüyle birlikte tanındığı görüşündedir. Bununla birlikte İbâdiler, mukayese edilemeyecek biçimde, Abdullah b. İbâd et-Temîmî'ye nispet edilmişlerdir. Onun Abdülmelik b. Mervân (86/705) döneminde Abdülmelik'e göndermiş olduğu risaleden dolayı Emevîlerin bazı valileri başta olmak üzere halk kitleleri de ona katılmışlardır. Bunda onun devleti yönetenleri itidale davet etmesi ile Hâricîler'in çoğunluğunun tersine tartışmaya açık oluşunun büyük bir etkisi vardı.¹¹ Mezhebin Câbir b. Zeyd'den çok Abdullah b. İbâd'dan hareketle isim alması, onun siyasal alanda daha çok öne çıkması ve yaşının Câbir b. Zeyd'den büyük olduğundanır. Mezhepteki isimlendirme, bundan dolayıdır. Ayrıca, pek çok tarihçiye göre o, Mervân b. Muhammed döneminde hurûc etmiş, bu yüzden Tebâle savaşında öldürülmüştür. Ali Yahyâ Muammer'e göre ise bu bilgi, yanlış olup Abdullah b. İbâd, Abdülmelik b. Mervân döneminin sonlarında ölmüştür.¹²

Câbir b. Zeyd'in meclisinde çok sayıda zeki öğrenci vardı. Onların bir kısmı, hem ondan hem de başkasından ilim almış, o şekilde yetişmişti. Katâde, Eyyûb, İbn Dînâr, Hayyân el-A'rac ve Ebû Münzir Temîm b. Huveys gibi. Bazı öğrencileri ise, daha çok ondan ilim

¹⁰ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târih IV el-İbâdiyye fî'l-Cezâir*, Mektebetu Vehbe, Kahire, 1399/1979, s. 17-19, 321-328; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 9, 36, 43.

¹¹ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 9.

¹² Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 44.

almışlardı. Abdullah b. İbâd, Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme, Rabî' b. Habîb, Dımâm b. es-Sâib ve Ebû Nûh Sâlih ed-Dehhân gibi. Bunlar, oldukça faal olan öğrencilerdi.¹³ Câbir b. Zeyd, tâbiünün büyüklerinden arkadaşları olan Hasan Basrî (110/728) ve Saîd b. Cübeyr (94/713) gibi, genel durumdan pek memnun değildi ve Emevî iktidarını desteklemiyordu. Siyasal İktidar da, onları ve öğrencilerini büyük bir titizlikle takip ediyor ve işin başından bu yana aşırı olmakla suçlayıp Hâricîler içinde değerlendiriyordu. Hâricî suçlaması, o gün ihanet anlamına gelmekteydi ve öyle görünmektedir ki bu suçlamanın yayılmasının nedeni, onlara murakabe altında olduklarını hissettirmektir.¹⁴

İbâdîliğin Câbir b. Zeyd'den sonraki imamı, *Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme* (145/762-63)'dir. Ebû Ubeyde, Câbir'in yanında yetişmiş olup İbâdîlik bu dönemde İslam ülkelerinin çoğunluğunda yayılmıştır. Bu süreçte Ebû Ubeyde'nin öğrencilerinin büyük bir rolü vardı ve onlar, *Hameletu'l-İlm* (İlim taşıyıcıları) şeklinde tanınmışlardır. Onun yetiştirdiği öğrenciler, gittikleri yerlerde hocalarından öğrendikleri üslup ile bilgileri kendi öğrencilerine aktarıyorlardı. Bu noktada Ali Yahyâ Muammer, Seleme b. Sa'd'ın bu grubun en çalışkan davetçisi olduğu düşüncesindedir. Zira o, çalışmalarıyla zalim ve baskıcıları rahatsız ediyordu. Ayrıca Seleme, müslümanların şu an içinde bulunduğu durumdan memnun değildi, siyasal iktidarın tabii mecrasından çıktığını ve sapma içine girdiğini düşünüyordu, bu yüzden Allah'ın hükümlerinin uygulanmasını, şeriata bağlı kalınmasını ve kötülüklerin engellenmesini talep ediyordu. Yine Seleme b. Sa'd, davet etmeden ayaklanma yapmanın fitneye yol açacağını düşünmekteydi. Bundan dolayı ayaklanma konusunda acele etmiyor, şayet ümmetin yararına olacaksa silah kullanmaya davet ediyor; ancak bu durumda yapılacak ayaklanmanın zararlı sonuçlara yol açmayacağını düşünüyordu. Yine ona göre ümmetin çoğunluğunu anlamak için şeriatın sırlarını bilen alimlerden bir heyetin varlığı, zorunlu idi. Seleme b. Sa'd'ın faaliyetleri iki sahada

¹³ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 44.

¹⁴ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 44-45.

cereyan ediyordu; Öncelikle Allah'ın dininin insanlara açıklanması, bu yüzden müslümanların Allah'ın dinine sarılmaları ve onda olan hükümleri uygulamaları gerekmektedir. Şayet müslümanlar, bunu öncelikle kendileri uygularlarsa, nizamlarını da korumuş olurlar. İkincisi ise, zekaları, saflıkları ve diğer dikkat çekici özellikleri ile gençler seçilmeli, onlar öğretimlerini tamamlamak amacıyla doğuya gidip orada alimlerden dersler almalıdırlar. Bu amaçla Seleme, bir öğrenci grubunu Basra'ya göndermiştir. Ardından biri Libya, ikisi Tunus ve diğeri Cezayirli olan dört talebeden oluşan bir heyet meydana getirmiş ve bu heyet üyeleri, memleketlerine dönerek faaliyetlerini sürdürmüşler, süreç içerisinde başarılı olmuşlardı. Örnek olarak bu heyet içinde olan Âsım es-Sidrâtî, Cezayirli idi ve ülkesine dönerek her alanda Allah yolunda çalışmaya başlamıştı.¹⁵

Ali Yahyâ Muammer'in İbâdîliğin teşekkülü ve tarihsel gelişimi ile ilgili verdiği bilgi ve yaptığı değerlendirmeler, İbâdî klasik kaynaklarında verilen bilgilerin güzel bir özeti gibi görünmektedir. Bu noktada onun klasikleşmiş bilgi ve kanaatleri sorgulayıp bunlara yönelik eleştirel yaklaşımlar içine girdiği görülmektedir. Bu noktada onun *İbâdiler arasındaki telif ve tedvin faaliyeti* ile ilgili verdiği bilgiler, diğer İbâdî müelliflerden farklı ve özgün nitelikler taşımaktadır. Zira o, İbâdiler arasındaki telif faaliyetlerinin erken dönemlerde başladığı görüşündedir. Buna Câbir b. Zeyd'in yazmış olduğu *divân*'ı örnek olarak vermekte ve bu eserde farklı rivayet ve görüşlerin bir araya getirildiğini söylemektedir. Fakat bu eser, Abbasiler döneminde kaybolmuştur. Ali Yahyâ Muammer'in bu noktada verdiği başka örnekler de vardır. Bu çerçevede, Rabî' b. Habîb (175-180/791-796), *Sahîh* adlı eserini hicrî II. yüzyılda yazmış olup İbâdiler'in sünnet konusunda güvendiği en önemli kaynaklardan biri bu eserdir. Rabî' b. Habîb'in eseri, sülâsî senetli olduğundan dolayı Buhârî ile Müslim'in Sahihlerinden daha üst bir derecededir. Yine Abdurrahmân b. Rüstem (170/786), bir Kur'an tefsiri kaleme almıştır. Ayrıca, Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî (280/893), *Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz* isimli bir Kur'an tefsiri yazmıştır. Ebû'l-Yakzân

¹⁵ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh IV*, s. 20-24.

Muhammed b. Eflah, İstîtâat konusunda birkaç kitap yazmış, Ebû Ğânim Bişr b. Ğânim, hadis sahasında hicrî ilk iki asırdaki rivayetler üzerine *Müdevvene* adlı eserini kaleme almıştır. Bu dönemlerde başka eserler de kaleme alınmış olup daha sonra İslam kültürünün değişik alanlarında İbâdiler arasındaki telif faaliyeti devam etmiştir.¹⁶ Bu noktada Ali Yahyâ Muammer'in deyişle, "Araştırmacı, İbâdiler'in yazmış olduğu eserlerin tamamını saymaya kalksa, sonra bunun benzerini diğer mezheplerde yapsa, İbâdiler'in epey bir eser yazdığını görür; fakat bunların çoğu, ne zaman gerçekleştiği tam belli olmayan ve çeşitli üslup ve şekillerde meydana gelen siyasi takiplerden dolayı kaybolmuştur. Bu, bazan kitap ve kütüphanelerin yanması ile çoğu zaman ise, mutaassıp fakihlerin elleri ile olmuştur".¹⁷ Sonraki süreçlerde de İbâdiler arasında özellikle hadis ve fıkıh gibi alanlarda pek çok eser yazılmıştır. Ali Yahyâ Muammer'in İbâdiler arasındaki telif faaliyetleri ile ilgili vermiş olduğu bu ayrıntılı bilgileri, diğer İbâdî müelliflerin eserlerinde bulmamız oldukça zordur.

2) İbâdiliğin İnanç Yapısı ve Dinî Görüşleri

İbâdiliğin inanç yapısı ve dinî görüşleri ile ilgili olarak Ali Yahyâ Muammer, bize çok geniş ve ayrıntılı olmamakla birlikte bazı temel bilgileri vermektedir. Bu noktada öncelikle İslam'ın temel inanç yapısının İbâdilik tarafından benimsendiği ve bunun temelinin de tevhid olduğu ifade edilir. İbâdiliğin din söyleminin kaynakları ile ilgili şunlar söylenebilir;

1) Öncelikle dinin akaid, ibadet, muamelât ve ahlak gibi konularında temel kaynağının Kur'an-ı Kerim olduğu kabul edilir. Yine, Kur'an'dan herhangi bir şeyi inkar eden kişinin, müşrik ya da mürted olduğu kabul edilir.

2) İbâdiler, İslam dininin ikinci kaynağının "sahih sünnet" olduğu görüşündedirler. Sahih sünnet, mütevatir derecesinde olan me-

¹⁶ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 10.

¹⁷ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 10.

seleye kesin bir şekilde delâlet eden, ilim ifade eden, amel etmeyi gerektiren ve bunu inkar etmeyi, Kur'an'ı inkar etmekle eşdeğer gören bir sünnettir. Bu noktada *meşhur sünnet*, mütevatirden biraz daha zayıf olan ve ahâd haberden daha güçlü olandır. Bu da amel etmeyi gerektirir. *Ahâd haber* ise, delâleti zanni olan haberdir, ancak o da amel etmeyi gerektirebilir.

3) İbâdiler'e göre üçüncü kaynak, *icma*'dır. İcmanın her asırda meydana gelmesi mümkündür ve insanlara muteber şartlarla nakledilir.

4) Dördüncü kaynağın *kıyas* olduğu görüşündedirler. Kıyasla ilgili hükümler, usûl kitaplarında ifade edilir.

5) Beşinci kaynağın değişik türleriyle *istidlâl* olduğu görüşündedirler. İbâdiler, mesâlih-i mürsele'ye de özel bir önem verirler. Öyle ki İbâdiler, buna Mâlikiler kadar olmasa da onlardan sonra ikinci derecede önem verirler.¹⁸ Ali Yahyâ Muammer, bu noktada inanç esasları çerçevesinde kelâmî düşünce faaliyetleriyle ilgili olarak “*Cedel, gerekli konularda yapılır, itikâdî konuların esaslarında değil*” diyerek yaklaşımını ortaya koyar.¹⁹

Burada Ali Yahyâ Muammer, İbâdiliğin din anlayış ve söyleminin kaynaklarını ifade ederken, sanki Hâriciliğe bu anlamda yöneltilmiş olan ve kendilerini Hâriciler'le özdeşleştiren klasik eleştirilere cevap vermekte ve durumun böyle olmadığını söylemektedir.

Ali Yahyâ Muammer, İbâdiliğin dinî görüşlerini ele alırken *velâyet ve berâet inancı* üzerinde durur ve Kur'an'ın buyruğu olan mü'minleri sevmek ve dost edinmek (tevellâ) ile kafirlerden uzaklaşma ve kaçınma olan *teberrâ'nın* İbâdilik'te önemli olduğunu düşünür. *Velâyet*, İbâdilik içerisinde inanç ve ameli sebebiyle Allah'a

¹⁸ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 27, 45-47; Ali Yahyâ Muammer, *Semru Ūsratin Müslime*, Müessesetu Tâvâlt es-Sekâfiyye, Cezayir, Trz., s. 191-196.

¹⁹ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh IV*, s. 329-335; ayrıca, İbâdiler'in inanç esasları ile bağlantılı olan büyük günah ve kader meselelerine yaklaşımları ile ilgili olarak bkz., Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 25-27, 47-48; Ali Yahyâ Muammer, *Semru Ūsratin Müslime*, s. 115-128.

itaat eden mü'minleri kardeş ve dost edinmek, her çeşit saldırı ve zarardan onları korumak anlamına gelir. Berâet ise, küfürleri sebebiyle kafirlere kalpte düşmanlık beslemek, onları kötöleme ve onlardan uzak durmaktır. Berâet, ancak velâyeti ortadan kaldıran büyük bir kötülüğün işlenmesi halinde ortaya çıkar. İbâdilik içerisinde bu inanış, hem inanç esasları arasında yer alır, hem de ictimai hayatı düzenleyici bir işleve sahiptir. Öyle ki İbâdiler, önemli ölçüde velâyet ve berâet esaslarının yaşatılması sayesinde bozulmadan günümüze kadar gelebilmişlerdir. Öyle anlaşılmaktadır ki dışa kapalı bir cemaat olan İbâdiler, kitmân dönemi boyunca varlığını bu inanış sayesinde sürdürmüş ve asıl inançlarını da bu şekilde bozulmadan devam ettirmişlerdir.²⁰

İnanç yapısı ile bağlantılı olarak *fıkıh* üzerinde durulursa, Ali Yahyâ Muammer'e göre bu noktada İbâdiler, Hanefiler ile Hanbeliler arasında durmaktadırlar. Deliller açısından İbâdilik, Kur'an'dan sonra sünnete dayanır. Şayet hadis rivayetleri ile kıyas birbiriyle çelişirse, ahâd ya da mürsel bile olsa hadis tercih edilir. Kesin bir delil onunla çarpışmadığı sürece ahâd hadis kabul edilir. Ayrıca, kıyas, istishâb ve maslahat-ı mürsele ayrıntılı biçimde kabul edilir.²¹

Bu çerçevede *sahabeye bakış* noktasında Ali Yahyâ Muammer, İbâdiler'in sahabe ile ilgili olumlu fikirlere sahip olduğunu, ayrıca bazılarının ileri sürdüğü gibi, kimi sahabeye lanet etmediklerini söyleyerek bunu Dercîni, Eттаfeyyiş ve et-Tindimmîrti gibi İbâdi kaynaklarından örneklerle açıklar.²²

²⁰ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh IV*, s. 255-257, 292-298; Ali Yahyâ Muammer, *Semru Üsratin Müslime*, s. 211-212; ayrıca bkz., Sabri Hizmetli, "İbâdilik'de Velâyet ve Berâet İnancı", *AÜİFD.*, XXVIII, Ank., 1986, s. 180-204.

²¹ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 27-30, 48; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh IV*, s. 292-306.

²² Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-Fırakı'l-İslâmiyye*, s. 246-257.

3) İbâdîliğin Kuzey Afrika'da Yayılması

İbâdîliğin Kuzey Afrika'da yayılması ile ilgili olarak Ali Yahyâ Muammer, dikkat çekici ve önemli şeyler söylemektedir. Ali Yahyâ Muammer'in bu noktada önemli ölçüde Vârcelânî, Dercinî ve Berrâdî gibi önemli İbâdî alimlerin eserlerinin yanında Cezayirli Şeyh Yûsuf el-Atfâvî ile Şeyh Bekellî Abdurrahman'ın verdiği bilgilere dayandığı görülmektedir. Ona göre İbâdîliğin bu bölgeye gelişi, hicri ilk asrın sonları ile 2. asrın başlarında Câbir b. Zeyd ve Ebû Ubeyde'nin öğrencileri kanalıyla olmuştur. Bunların içinde, yukarıda ifade edildiği gibi, özellikle Seleme b. Sa'd'ın yeri farklıdır. O, Kuzey Afrika ve Mağrib ülkelerinin tamamını gezmiş ve bunun için Âsım es-Sidrâti ve Abdülhamîd b. Muğtîr gibi isimlerin içinde olduğu ilmi bir ekip (Hameletu'l-İlm) oluşturmuş, bu ekibin faaliyetleri ile İbâdîlik, bu bölgede yayılmıştır.²³

Ali Yahyâ Muammer'e göre İbâdîliğin bu bölgeye girişinin tarihi, İslam'ın neredeyse buraya girişinin tarihi ile denktir. Örnek olarak İbâdîliğin Cezayir'e girişi, hicretin 50 ve 60'lı yıllarına denk düşer. Bu tarih de, İslam fetihlerinin başladığı ve Müslümanların Cezayir'e girdiği döneme denk düşer.²⁴ Bu noktada İbâdîlik, Kuzey Afrika'da başta Libya olmak üzere Tunus ve Cezayir gibi bölgelerde yayılmıştır. İbâdîlik, özellikle Libya ve Cezayir'de Ebû'l-Hattâb Abdü'l-A'lâ b. es-Semh, İbn Mağtîr el-Cenâvûnî, Amr b. Yemketin, Hâris b. Tüleyd, Ebû Ubeyde Abdülhamîd, Ebû Mansûr İlyâsve Amrûs b. Feth el-Mesâkinî gibi şahsiyetlerin faaliyetleri ile yayılmıştır. Bu noktada İbâdîler'in Cezayir'de ez-Zâb, Vâdî Eriğ, Vâdî Sevf, Tâcrît, Vârcelân, Âclû, er-Rimâl, Cibâlu Benî Mus'ab, el-Eğvât ve Vâdî Mizâb (Ġardâye vilayeti) gibi bölgelerde yayıldığı görülür.²⁵

²³ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh IV*, s. 20-24.

²⁴ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh IV*, s. 15-19; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh II el-İbâdiyye fî Libyâ*, Mektebetu Vehbe, Kahire, 1384/1964, s. 27-36.

²⁵ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh II*, s. 32-60, 100-155.

Ali Yahyâ Muammer, *Rüstemiler Devleti* ile ilgili önemli bilgiler vermekte olup bu çerçevede Rüstemiler'in özellikle sosyo-politik ve sosyo-kültürel yapısı ile ilgili verdiği bilgiler, diğer İbâdî müelliflere göre daha farklı ve özgün hususiyetler taşımaktadır. Rüstemiler Devleti, Berberi kesimlerin bölgede kurmuş olduğu ilk Müslüman devlet olup yaklaşık 140 yıl yaşayan bir devlettir (160-297/777-909).²⁶ İlk devlet başkanı Abdurrahman b. Rüstem olan Rüstemiler devleti ile ilgili Ali Yahyâ Muammer, referans olarak öncelikle Rüstemiler'in muasırı olan fakat mezhep olarak İbâdî olmayan, Mâlikî olan İbnu's-Sağîr'in verdiği bilgileri ortaya koyar ve bunları değerlendirir. Zira İbnu's-Sağîr el-Mâlikî'nin Rüstemiler üzerine müstakil *Târihu'l-Eimmeti'r-Rüstemiyyîn* isimli bir çalışması vardır. İbnu's-Sağîr, burada Rüstemiler devletinin pek çok bakımdan döneminin güçlü ve ileri devletlerinden biri olduğunu, bu dönemde sosyal adaletin yaygınlaştığını, bu yüzden zayıf kesimlerin güçlendiğini, fakir ve yoksul kesimlere hayat verildiğini, bu noktada sadaka işleriyle meşgul olan bir sınıfın olup bunların özellikle yoksul kesimlere yardımcı olduklarını ifade eder.²⁷

Ali Yahyâ Muammer'e göre Rüstemiler Devleti, raşid halifelerin bir örneğidir.²⁸ Büyük, güçlü ve döneminin gelişmiş devletlerinden biri olan Rüstemiler, güneyden Ağlebîler; Mağrib tarafından ise, İdrisîler ile komşudur. Emîru'l-Mü'minîn lakaplı bir devlet başkanı tarafından yönetilir. Rüstemiler Devleti, Cezayir bölgesi merkez olmak üzere Tunus'un güneyi ile Libya'nın doğusunu içine alacak şekilde geniş sınırlara ulaşmıştır. Bu dönemde İbâdî halkın önde gelenleri, mezhebin ileri gelenleri ve din alimleri, bilgi, anlayış, deneyim, adalet ve insaf gibi özelliklerine bakarak devlet başkanını seçmekteydiler. Şayet devlet başkanında bir sapma görülürse, yu-

²⁶ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh IV*, s. 27; ayrıca, onun Rüstemiler ile ilgili verdiği bilgilerin önemli ölçüde İbn Sağîr el-Mâlikî, Ebû'r-Rabî' Süleyman el-Bârûnî, Muhammed Ali Debbûz, Osman el-Ka'âk, Ahmed Tevfik el-Medenî ile Yahyâ Ebû Aziz gibi kaynak ve araştırmacılara dayandığı görülmektedir. Bkz., *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh IV*, s. 12-14, 25-29.

²⁷ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh IV*, s. 12-14.

²⁸ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh IV*, s. 30.

muşak bir yöntemle değil, kılıçla devrilirdi. Devlet başkanları, bu yüzden özellikle adaletle hükmediyorlar, sade ve mütevazî yaşantılarıyla halka örnek oluyorlardı.²⁹ Devlet başkanı, hem devlet, hem de dinî işlerle ilgili olarak mezhebin önde gelenleri olan Şurât'la fikir alışverişinde bulunduktan sonra karar alır ve onu uygulardı. Sosyal ve ekonomik konularla ilgili işlerde ise, şehrin önde gelenleri ve kabîle liderleri ile meseleleri görüşür ve bu şekilde karar alırdı. Adalet yetkisi, iktidar yetkisinden ayrı olarak, hukukun en yüksek kurumu olan mahkemelerde gerçekleşmekteydi. Devlet başkanı, kadınları “şurât” kurumunun görüşünü aldıktan sonra atamaktaydı.³⁰

Bu dönemde insanların güvenliğini sağlayan iki önemli kurum vardı; Polis teşkilatı ile Hisbe teşkilatı. Şehirlerde hukuki sorunlara bakan kadıların yanında güvenlikten sorumlu olan polisler de görev yapmaktaydılar. Ayrıca, özel bir topluluk olan hisbe teşkilatı da önemli görevler icra ediyordu. Hisbe üyeleri, emr-i bi'l-maruf ve nehy-i ani'l-münker yaparak çarşılarda dolaşır, özellikle manevî ve ahlaki anlamda insanların sorunlarını çözmeye çalışırdı. Örnek olarak bu topluluk, gücünün üzerinde yük taşıyan bir deve gördüklerinde yükünü indirerek sahibine yükü hafifletmesini emrederdi, yine koyun keserken koyunu şişiren bir kasap gördüklerinde onu azarlardı, yollarda pislik gördüklerinde yakında olanlara onu temizlemelerini emrederdi.³¹ Bu dönemde toplumsal yaşam tamamıyla problemsiz değildi; zaman zaman isyan ve savaşlar da yaşanmaktaydı. Bu süreçte Rüstemîler, komşularıyla zaman zaman iyi ilişkiler kurmuşlar, zaman zaman da aralarında savaş ve çatışmalar yaşanmıştır.³²

Rüstemîler dönemi, ilmî yönden de önemli gelişmelerin yaşandığı, Abdurrahman b. Rüstem (Sakr Fâris) başta olmak üzere Âsım

²⁹ Rüstemî devlet başkanları için bkz., Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh IV*, s. 64-125.

³⁰ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh IV*, s. 25-26, 30-34.

³¹ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh IV*, s. 30-34.

³² Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh IV*, s. 299-305; ayrıca, Rüstemîler dönemindeki isyan ve savaşlar için bkz., Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh IV*, s. 35-49.

es-Sidrâti, Ebû Ubeyde el-A'rac, Ebû Yûsuf et-Tarafey, Ebû Bâdis Ebihat b. Bâdis, Ebû Sehl el-Fârisî, Ebû Sâlih Cenûn b. Yemriyân, Ebû Nûh Saïd b. Yahlef el-Mezâtî, Ebû Muhammed Mâksin b. el-Hayr, Ebû Zekerîyyâ el-Huvvârî, Ebû Muhammed el-Levâtî, Ebû Ammâr Abdülkâfi, Ebû Ya'kûb b. Halfûn, Ebû Amr es-Sûfî, Ebû Sehl Yahyâ b. İbrâhîm ve Ebû Ya'kûb Vârcelânî gibi alimlerin yetiştiği önemli bir dönemdir.³³ Bu dönem, ayrıca şehircilik ve şehircilikle beraber ticaret ve tarımın da geliştiği bir dönemdi. Öyle ki şehirlerde büyük ve gelişmiş binalar olup bu şekilde ileri düzey bir hayat yaşanmaktaydı. Özellikle başkent Tahert başta olmak üzere pek çok şehir, bu durumdaydı. Ayrıca, buralarda Kûfe ve Basra gibi uzak yerlerden gelen değişik gruplar, yaşamaktaydı. Komşu ülkelerden elçiler, gelip gitmekte ve bu durum, önemli bir kültür alışverişine yol açmaktaydı. Ayrıca Ali Yahyâ Muammer, burada ilginç bir şey söylemektedir ki bu da Rüstemilerin hutbelerinin, mü'minlerin emiri Hz. Ali adına yapılmasıdır.³⁴ Hâricî kültür ve gelenekten gelen ya da geldiği söylenen bir dinî grubun böyle bir uygulamasının olması, ilk bakışta çok ilginç görünmektedir. Zira bilindiği gibi Hâriciler, tarihsel anlamda ilk mücadelelerini Hz. Ali'ye karşı vermişlerdir.

Burada Ali Yahyâ Muammer, İbâdiliğin Kuzey Afrika'nın geniş bölgelerinin yanında Endülüs'te de yayıldığını, fakat daha sonra Rüstemiler devletinin ortadan kalkışından sonra ağırlıklı olarak siyasal sebeplerle bazı bölgelerde bir düşüşün yaşandığını belirtir.³⁵ Rüstemiler devletinin Manu savaşı (297/909) ile yıkılmasının ardından bu süreçte Libya ile Cezayir arasındaki bağlantı kopmuş, şehirlerde yaşayan İbâdiler taşraya göç etmişler ve artık Libya'nın

³³ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh IV*, s. 127-250; ayrıca Rüstemiler dönemindeki eğitim-öğretim faaliyetleri ile ilgili olarak bkz., Meryem Ba'ra, "et-Ta'lim inde'l-İbâdiyye bi Bilâdi'l-Mağrib - Medînetu Tihert Enmûzen", *İslâmî İlimler Dergisi*, X/1, Ank., 2015, s. 315-326.

³⁴ Ali Yahyâ Muammer, bu durumu belirtmekle birlikte, burada bunun gerekçesine dair bir şey belirtmemektedir. Bkz., Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh IV*, s. 12-14.

³⁵ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh IV*, s. 251-254.

Cebel-i Nefûse bölgesi, İbâdîliğin merkezi haline gelmiş, ayrıca buradaki diğer taşra vilayetlerine de dağılmışlardır.³⁶

Ali Yahyâ Muammer'in verdiği bilgilere göre İbâdîlik, hicrî 2 ve 3. asır boyunca Cezayir'de yaygın bir durumda idi; 8. asra kadar da Cezayir'in doğu bölgelerinin çoğu ile Tunus'un doğu ile güney bölgelerinin çoğunda yaygın olduğu gibi Cezayir ve Tunus'un vaha şehirlerini de dolduruyordu. Bunun değişik sebepleri vardı; komşuları ile ilişkiler, komşularının onlar üzerindeki baskıları, üst üste yapılan savaşlar gibi olumsuzlar, özellikle güney bölgelerde üst üste yaşanan kıtlık ve benzeri felaketler sebebiyle yaşanan mecburi göçler, alimlerinin üst üste ölümü ve özellikle gençler arasında cehaletin yaygınlaşması.³⁷

İbâdîliğin sonraki tarihleri, özellikle *Osmanlı yönetiminde yaşayan İbâdîler* ile ilgili olarak Ali Yahyâ Muammer, yine bize güzel ve değerli bilgiler vermektedir. Zira onun bu noktada verdiği bilgileri diğer İbâdî kaynaklarında bulmamız mümkün değildir. Kuzey Afrika ülkelerinden özellikle Cezayir, Osmanlı egemenliğine girdiğinde buradaki İbâdî çevreler, Mizâb vadisi ile Vârcelân gibi yerlerde yaşıyorlardı. Bu süreçte kendi içlerinde ciddi bir tartışma yaşadılar; Acaba kendi konumlarını derin bir şekilde düşünerek Osmanlı sancağı altına mı girseler? ya da Osmanlı'ya bağlı kalmadan müstakil bir şekilde varlıklarını mı sürdürseler? Bu noktada kararsızlık yaşamış olsa da İbâdîler'in çoğunluğu, bu güçlü Müslüman devlete katılmaya karar verdiler. Zira ancak bu durumda emniyet ve güven içinde yaşayacaklarını düşünüyorlardı, böylece Osmanlı Devleti ile ittifak

³⁶ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh II*, s. 83-85, 156-157.

³⁷ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh IV*, s. 279-286; ayrıca Rüstemiler Devleti ile ilgili olarak bkz., Vârcelânî, *Kitâbu's-Sire ve Ahbâru'l-Eimme*, (Thk., Abdurrahman Eyyûb), Tunus, 1405/1985, I, 85-277; II, 281-342; Dercinî, *Kitâbu Tabakâti'l-Meşâih bi'l-Mağrib*, (Thk. İbrâhîm Tallây), Cezayir, 1974, II, 48-49; Mahmûd İsmail Abdürrâzık, *el-Havâric fî Bilâdi'l-Mağrib hattâ Muntasafî'l-Karni'r-Râbi el-Hicrî*, Dâru's-Sekâfe, Fas, 1406/1985, s. 144-208; Zâhir el-Hicrî, *el-İbâdiyye fî'l-Mağribi'l-İslâmî*, Mektebetu'l-Cili'l-Vâid, Maskat Umân, 1433/2012, s. 118-147; M. Salih Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, Bilge Adamlar Yay., Van, 2009, s. 51-196; M. Mahfuz Söylemez, "İlk Harici Devlet: Rüstemiler (160-297/777-909)", *AÜİFD.*, XXXVIII, Ank., 1998, s. 457-478.

ve birleşmeye karar verildi. Sonuçta, yıllık vergi vermenin karşılığında Osmanlı Devleti ile ittifak gerçekleşti. Bu dönemde Osmanlı'nın egemenliği vardı ama bu, bütünüyle şekli bir egemenlikti. Esasında İbâdiler, müstakil bir şekilde varlıklarını sürdürüyorlar, özellikle kendi geleneksel kurumları olan Azzâbe kurumu ile iç ve dış olmak üzere her çeşit problemlerini kendi içlerinde çözüyorlardı. Ayrıca, bu dönemde özellikle Mizâblı İbâdî tüccarlar, Kuzey Afrika'nın değişik bölgelerine giderek ticaret yapıyorlar ve bu durum, onlara kültürel anlamda çok şey kazandırıyor. Osmanlı yönetimi ise, onlara diğer İslam fırkaları gibi bakıyordu.³⁸

4) İbâdiler'in Alt Grupları

Ali Yahyâ Muammer, İbâdiler arasındaki ihtilafların oldukça erken dönemlerde, ilk asırlarda ortaya çıkmasından dolayı alt grupların erken dönemlerde oluştuğu görüşündedir. Bu görüş, İbâdî klasik dönem eserlerince de desteklenen bir görüştür. Bu çerçevede örnek olarak İbâdîliğin temellerinin atıldığı ilk dönemler, Câbir b. Zeyd'e değişik meselelerde muhalefet edilmiştir. Ali Yahya Muammer'in verdiği bilgilere göre İbâdiler arasında ortaya çıkan en önemli ihtilaf, Ebû Ubeyde döneminde yaşanmıştır. Onunla arkadaşları olan Atıyye, Ebû Hamza ve Ğaylân arasında kaderle ilgili olarak bir tartışma yaşanmıştı. Ebû Ubeyde, onlara görüşünü ifade etmiş, ancak onları ikna edememişti. Bunun üzerine İbâdiler, onlardan uzaklaşmışlar ve onlarla ilişkilerini kesmişlerdi. Bu ihtilaf, temelde bireysel bir ihtilaf olup şahıslardan ibaretti.

Ardından yine Sehl b. Sâlih, Ebû'l-Ma'rûf Şuayb b. Ma'rûf, Abdullah b. Abdülaziz, Ebû'l-Müerric Amr b. Muhammed es-Sedûsi gibi öğrencilerinden oluşan bir grup Ebû Ubeyde'ye değişik meselelerde muhalefet etmişlerdir. Ebû Ubeyde, onları ikna etmesine rağmen onlar, Ebû Ubeyde'nin vefatından sonra tekrar kendi görüşlerine dönmüşlerdir. Onların aralarındaki görüş ayrılıkları, siyasal olmayıp "zalim bir imamın arkasında Cuma namazı, caiz olur mu?",

³⁸ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh IV*, s. 329-341.

teşbihe düşecek şekilde tevil yapan ehl-i kible, müşrik olur mu?” gibi itikâdî nitelik taşıyan meselelerdi. İbâdiler arasında bu dönemlerde gerçekleşen bu ve buna benzer ihtilaflar, daha çok bireysel fikir ayrılıklarına dayandığından, onlar arasında ayrı bir fırka ortaya çıkmasına yol açmamıştır.³⁹

Ali Yahyâ Muammer, süreç içerisinde İbâdiler arasında altı fırka oluştuğundan söz etmektedir. Sözüünü ettiği fırkalar içerisinde en önemlisi, *Nükkâr*'dır. Nükkâr ya da Nükkâriyye isimli fırka, Rüstemiler devleti içinde yaşanan bir iktidar kavgasından dolayı ortaya çıkmış olup menşei siyasi olan bir fırkadır. Bu hareket, Abdurrahman b. Rüstem'den sonra işbaşına gelen Abdülvehhab b. Abdurrahman'ı imametini ondan daha faziletli insanların bulunduğu gerekçesiyle benimsemeyen Ebû Kudâme Yezid b. Fendin'in başlattığı bir harekettir. Ali Yahyâ Muammer'e göre Nükkâr, sonraki süreçte belli ilkeleri olan dinî bir fırka haline gelmiştir. Fırka içerisinde bu değişimi sağlayan da Ebû'l-Ma'rûf Şuayb b. Ma'rûf'tur. Sonraki süreçte fırka içerisinde usûl ve fûrû ile ilgili bazı görüşler ortaya konulmuştur.⁴⁰

Bir diğer fırka, *Neffâsiyye* olup Ferac b. Nasr en-Neffâs liderliğinde III/IX. asrın başlarında ortaya çıkmış olan bir fırkadır. Tahert'te bazı Rüstemî imamlarından dersler gören Ferac b. Nasr, ilmi geniş bir alim olup zeka düzeyi de yüksek birisiydi. Rüstemî devlet başkanı olan Eflah'ın Ağlebiler'e karşı savaşmaktan kaçınmasını gerekçe göstererek Rüstemiler'den ayrılmış ve doğuya gitmiştir. Daha çok Tunus merkezli olan bu hareket, günümüzde Libya'nın Cebel-i Nefûse bölgesinde ufak bir grup halinde yaşamaktadır. Neffâsiler,

³⁹ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 36-37.

⁴⁰ Ali Yahyâ Muammer, bu fırka ile ilgili olarak kurucusunun İbâdî oluşunun bu fırkayı, İbâdiliğe bağlamayacağını söyleyerek sanki Nükkâr'ın İbâdilik'le ilişkisini sorgular gibidir. Bkz., Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 38; ayrıca, Nükkâriyye ile ilgili olarak bkz., Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-Fırak'l-İslâmiyye*, s. 227-232, 245; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 38, 41-42.

ılimlı özelliklere sahip olup aşırı görüşleri yoktur, özellikle fikhî konularla ilgili olarak diğer gruplardan ayrıldıkları görülür.⁴¹

Halefiyye adlı fırka ise, Halef b. Ebî'l-Hattâb el-Meâfirî'nin II/VIII. yüzyılın sonlarında Trablus'ta kurmuş olduğu bir fırkadır. Halef'in babası, Ebû'l-Hattâb el-Meâfirî, alim bir insan olup Abdülvehhâb b. Rüstem döneminde Libya'nın doğu bölgesinde vali idi. Babası öldüğünde insanlar, ondan o bölgeyi yönetmesini istediler, ancak bunu iktidara danışmadan yaptılar. Halef de, bunu kabul ederek uygulamalara başladı. Fakat Rüstemî iktidarı, bu durumu kabul etmeyecek onun valiliğini reddetti, yerine de başka bir vali atadı. Halef, bu durumu kabul etmeyerek bağımsızlığını ilan etti. Hareketi uzun bir süre devam etmekle beraber merkezi iktidar, ona karşı galip gelerek onun hakimiyetini sona erdirdi. Halefîler, özellikle Trablus çevresinden destek bulduğu için bu bölgede varlıklarını sürdürmüşlerdir. Günümüzde Libya'nın Cebel-i Nefûse ile Garyân gibi bölgelerinde yaşamaktadırlar. Ali Yahyâ Muammer, bu fırkanın itikâdi anlamda farklı bir görüşünün olmadığını, dolayısıyla daha çok siyasal yönüyle öne çıktığını belirtmektedir.⁴²

Huseyniyye'nin kurucusu, hicrî 3. yüzyılda yaşayan Ebû Ziyâd Ahmed b. el-Huseyn et-Trâblusî'dir. Ali Yahyâ Muammer, onun görüşlerinin yine İbâdîler'in alt gruplarından olan Umeriyye ile karıştırıldığını, bu durumun esasen, iki fırkanın aslının bir olup sonradan ikiye ayrılmalarından kaynaklandığını söyler. Makâlât kitaplarında bu fırkanın pek çok görüşünden söz edilmekte olup bu grup, fikri bir canlılığa sahiptir. Ne var ki Huseyniyye ile ilgili hasımlarının yazmış olduğu şeylerin dışında herhangi bir eser kalmamıştır.⁴³

⁴¹ Ali Yahyâ Muammer'e göre Neffâsilerin Cuma hutbesini bid'at sayarak kabul etmedikleri gibi ilginç görüşleri de vardır. Bkz., Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 40; Neffâsiyye ile ilgili ayrıca bkz, Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-Fırakı'l-İslâmiyye*, s. 232-239, 245; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 40.

⁴² Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 40-42; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-Fırakı'l-İslâmiyye*, s. 239-240.

⁴³ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-Fırakı'l-İslâmiyye*, s. 240-242; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 39, 42.

Sekkâkiyye, Abdullah es-Sekkâk el-Levâtî bu fırkanın kurucusu olup Abdullah'ın babası salih bir insandı. Abdullah es-Sekkâk, İbâdîlere bazı meselelerde muhalefet edince İbâdîler'in çoğunluğu, onunla ilişkisini kesmişlerdir. Ali Yahyâ Muammer'e göre sünnet, icma ve kıyası inkar etmeleri ve ezan ile Cuma namazı'nı bid'at olarak görmeleri dolayısıyla İslam'dan ayrılmışlardır. Sekkâkiler, sonraki süreçte bazı fırtınaların ortaya çıkmasıyla ortadan kalkmışlardır. Sekkâkiyye ile ilgili olarak, tıpkı Huseyniyye gibi, hasımlarının yazmış olduğu şeylerin dışında herhangi bir eser kalmamıştır.⁴⁴

Fersiyye, Ebû Süleyman b. Ya'kûb b. Eflah'ın kurucusu olduğu fırkadır. Ebû Süleyman, değişik meselelerle ilgili ilginç fetvalar vermiş; bu yüzden asrının alimleri, ondan uzaklaşmışlardır. Yenmiş hayvanın etinin pis oluşu, temizlendikten sonra bile olsa damardaki kanın haram oluşu gibi ilginç görüşleri vardır.⁴⁵

Ali Yahyâ Muammer'in burada, İbâdîler'in alt gruplarını ifade ederken, İbâdîler'in esas fırkalarından biri olan *Vehbîler*'den söz etmemesi ilginçtir. Vehbîler'in dışında diğer tüm alt gruplardan bahseden yazarın İbâdîliğin çoğunluğunu oluşturan Vehbîler'den bahsetmediği görülür. Bu durum, Vehbîler'in Kuzey Afrika'da İbâdî ana bünyeyi oluşturmasından dolayı olsa gerek ki, Ali Yahyâ Muammer, burada Vehbîliği, İbâdîliğin kendisi ile özdeşleştiriyor görünmektedir.

5) İbâdîler'in Siyasi Görüşleri

İbâdîler'in siyasi görüşleri noktasında Ali Yahyâ Muammer, öncelikle imamet konusu üzerinde durur. Ona göre İbâdîler, imâmet akdinin, Allah'ın emri ile farz olduğunu, bu yüzden devlet başkanının, şura ve Ehlu'l-Hal ve'l-Akd'in ittifakı ile seçileceğini düşünürler. İbâdîler'e göre devlet başkanlığı, Kureyş ya da Arapların her-

⁴⁴ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 39-40, 42; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-Fırakı'l-İslâmiyye*, s. 242-243, 245.

⁴⁵ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 40-41; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-Fırakı'l-İslâmiyye*, s. 243-245.

hangi bir kabilesi ile sınırlı değildir ve olmamalıdır. Bu noktada ilim, adalet ve takvâ gibi yeterli şartları taşıyan herkes, devlet başkanı olabilir. Ancak, burada yeterliliklerin denk gelmesi durumunda, Kureyşlilik ya da Araplık tercih edilebilir. Müslümanların imam ya da sultansız kalmaları doğru değildir. İbâdiler'e göre devlet başkanı, öncelikle valilerinin uygulamalarından sorumludur. Devlet başkandanın ayrıca vali atamaları ile onların azlinde, her bölgenin ehlin-den oluşan Ehlu'l-Hal ve'l-Akd ile istişare etmesi beklenir.

Emr-i bi'l-ma'rûf, Nehy-i ani'l-münker, adaletle hükmetme, hakları yerlerinden alarak sahiplerine vermek ve düşmanla mücadele etmek farz olup bunların delili, kitap, sünnet ve icma içerisinde. Müslüman coğrafyada devletlerin artması, sınırlar genişleyip toplumlar birbirinden uzaklaştığında ancak meşru olabilecek bir şeydir. Öyle ki bu noktada tek imamet, tek bir devletin hükmetmesini zorlaştırıp gücünü zayıflatır, haliyle toplumsal iş ve görevler, bozulabilir. Yine, İbâdiler tarafından diğer mezhep mensuplarının yaşadıkları yerler, devlet başkanı zalim bile olsa, müslüman beldesi olarak görülür. Bu yüzden Müslüman bir devlete yönelik düşmanlık, doğru değildir.

İbâdiler'e göre adaletli bir imama başkaldırmak, meşru bir iş değildir. Zalim imama başkaldırmak ise, Hâricilerin ileri sürdüğü gibi, vacip değildir. Ayrıca bu durum, Eş'ariler ve Selefilere dediği gibi, yasak olan bir durum da değildir. Bu noktada İbâdiler'in öne çıkardığı bir perspektif vardır ki o da, şayet ayaklanma, başarıya ulaşması ümit ediliyorsa, meşrudur. Eğer ayaklanmanın başarısız olacağı tahmin edilip düşmanlara karşı müslümanların gücünü zayıflatacaksa, bu durumda zalim bir imamın hükmü altında kalmak, daha iyi görülebilir. Ayrıca, zalim bir yöneticiden öncelikle adalet talep edilir, şayet icabet etmezse azledilmesi istenir. Yine icabet etmezse, artık ona karşı ayaklanma meşru olup kuvvet yolu ile azli gerekir. Eğer bu süreç, onun ölümü ile sonuçlanırsa, bu gelişme büyük bir fitne olarak görülmez. Zira İbâdiler'den olsun ya da olmasın, zalim yönetici ile taraftarları, onlardan uzak olup askeri kampı, zulüm kampı olarak görülür. Bu çerçevede *dâr* (coğrafya-toprak

parçası)'a bakış noktasında İbâdîler'in dört farklı yaklaşıma sahip olduğu görülür;

Hem Müslüman yöneticinin hem de Müslüman halkın yaşadığı coğrafya; Bu coğrafyada yaşayan toplum, müslüman bir toplum olduğu gibi, hüküm süren devlet de, Allah'ın kitabı ile hüküm ve amel etmektedir.

Zalim bir yöneticinin hükmü altında Müslüman halkın yaşadığı coğrafya; Bu coğrafyada yaşayan toplum, müslüman olmakla birlikte, devlet de müslümandır; ancak devlet yönetiminde İbâdîler ya da muhaliflerinden olsun, meşru bir yol izlenmemektedir.

Kafir bir yöneticinin hükmü altında Müslüman halkın yaşadığı coğrafya; Burada yaşayan toplum, müslüman olmasına rağmen hakim olan devlet, sömürgeci ve müşrik bir devlettir.

Kafir bir yöneticinin hükmü altında Müslüman olmayan halkın yaşadığı coğrafya; Burada toplum, müslüman olmayıp müşrik bir toplumdur; devlet de, müşrik bir devlettir.⁴⁶

Ali Yahyâ Muammer'in İbâdîlerin siyasi görüşleri noktasında gündeme getirdiği konular, önemli konular olmakla birlikte, daha çok İbâdîlerin geleneksel siyaset anlayış ve felsefelerini ortaya koymaktadır. Burada İbâdîlerin günümüzün ifadesiyle, din-siyaset ilişkisi ve din-devlet ilişkisi gibi konularda sahip oldukları görüşleri, Ali Yahyâ Muammer'in derli toplu ve sistematik biçimde ifade ettiği görülmektedir.

6) İbâdîlik ile Hâricîlik Arasında Varolduğu Söylenen İlişki

Ali Yahyâ Muammer, İbâdîliği Hâricîliğin dışında gören, Hâricî olarak kabul etmeyen düşünürlerden biri olup İbâdîlik ile Hâricîlik

⁴⁶ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 21-24; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh IV*, s. 364-373; ayrıca İbâdîler'in siyasi konulardaki görüşleri için bkz., E. Ruhî Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, AÜİF. Yay., Ank., 1983, s. 108-125; Harun Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, Araştırma Yay., Ank., 2010, s. 172-175; Züheyr Teğlât, "el-İmâmetu'l-İbâdiyye", *İslâmî İlimler Dergisi*, X/1, Ank., 2015, s. 252-270.

arasında varolduğu söylenen yakın ilişki ile ilgili önemli, dikkat çekici ve ezber bozucu fikirlere sahiptir. O, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun* adlı eserinde “*İbâdiler, Hâricî değildir*” başlığı ile konuya temas etmektedir. Özellikle itikâdî konularda yazılan makalât kitaplarının, İbâdileri Hâricîler’in bir fırkası olarak kabul etmekle kendilerine haksızlık yapılmış olduğunu düşünmektedir. Bu şekilde söz konusu kaynaklarda İbâdiler, haksız biçimde kaba, sertlik yanlısı ve anlayışsız kimseler olarak gösterilmişlerdir. Ali Yahyâ Muammer, İbâdiler’in insanların Hâricîlere en uzak olanı olduğunu, tarihleri boyunca savunma durumu dışında sert davranışlardan hiçbirini ortaya koymadıklarını, bazı devlet kurumlarını değiştirdiklerinde bile, bu işi davet ve ikna yolu ile yaptıklarını düşünmektedir. Yine, İbâdilere göre diğer mezhep mensuplarının yaşadıkları yerlerin, devlet başkanı zalim bile olsa, müslüman beldesi olarak görüldüğünü ve herhangi bir müslüman devlete yönelik düşmanlığın doğru olmadığını söyler.⁴⁷

Ali Yahyâ Muammer, İbâdiler’in Emevî yöneticilerini, kitap ve sünnetten ayrılan uygulamalarından hareketle, şiddetli biçimde tenkit etmelerine rağmen, Şiîler, Hâricîler, Tevvâbûn, Abdullah b. Zübeyr ve Abdurrahman b. Eş’as gibi Emevî karşıtı hareketlerin ortaya koyduğu Emevîlere yönelik ayaklanmalara katılmadıklarını söyler. Ona göre Hâricîlerin ileri gelenleri, Abdullah b. İbâd’i kendileriyle birlikte hurûc etmek için ikna etmeye çalışmışlar, fakat o buna engel olmuş ve onlara minarelerinden ezanlar ve mescitlerinden Kur’an yükselen bir kavme karşı hurûc edilemeyeceğini bildirmiştir.⁴⁸ Bu noktada Ali Yahyâ Muammer, İbâdiler’in fitnelere mücadele etme ve kan dökme noktasındaki isteksizliklerinin, muhaliflerinin onlara karşı daha cür’etli olmalarına yol açabileceğini söyle-

⁴⁷ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 24; Ali Yahyâ Muammer, *Semru Üsratin Müslime*, s. 53-56.

⁴⁸ Ali Yahyâ Muammer’e göre İbâdiler’in ortaya koymuş olduğu ilk fiili hareket, Yemen’de Tâlibu’l-Hak Abdullah b. Yahyâ el-Kindî’nin, yine savunma amacıyla başlattığı harekettir. Belki de İbâdiler’in yaşadıkları bölgelere saldıran muhaliflerine karşı ortaya koymuş oldukları ilk ve son fiili hareket budur. Bkz., Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 22.

mektedir. Ona göre bu yüzden muhalifleri ile düzenli bir hukukları olmamıştır. Yine bu yüzden olsa gerek ironik biçimde muhalifleri, onların başkalarında helal görmediği hususları, onlar üzerinde helal görmüşlerdir. Bu durum, onların tarihsel süreç içerisinde giderek sayılarının azalmasının, dar ve sınırlı mekanlarda kalmalarının sebebi olmuştur.⁴⁹

Yine Ali Yahyâ Muammer, İbâdiler’le ilgisi olmayan pek çok kötülüğün, onlar Hâricîler içinde değerlendirildiğinden dolayı, onlara maledildiğini düşünür. Bu noktada İbâdiler, sayısız fırkaya taksim edilerek her bir fırka için bir imam tayin edilmiş, arkasından onları İslamiyet’ten uzak göstermek amacıyla her imama pek çok söz nispet edilmiştir. Oysa İbâdiler açısından hem bu fırkaların, hem bu imamların, hem de onların sözlerinin aslı yoktur. Onlar, bu tür şeylerden uzaktırlar. Örnek olarak *Yezîdilik*, *Hafsiyye* ve *Hârisiyye* gibi alt kollar, bu şekilde onlara bağlanan fırkalardandır. İbâdiliğe nispet edilen bu fırkaların hiçbiri, İbâdilik’le ilgili değildir. Ayrıca Ali Yahyâ Muammer, bazılarının İbâdiliği kötülemek amacıyla onlara yanlış görüşleri nispet ettikleri düşüncesindedir. Bunların içinde ilk planda akla gelenler şöyledir:

İman ile şirk arasında sadece Allah’ı tek olarak bilmek vardır. Allah’ı tek olarak bilen kişi, sonra elçisini, cennet ya da cehennemi inkar ederse o, şirkten uzak olan bir kafirdir.

Allah, acemden bir peygamber gönderecek ve ona gökyüzünden herşeyi bir defada içine alan bir kitap indirecektir.

Ehl-i Kitap’tan Hz. Muhammed’in nübüvvetine şahitlik eden kimseler, onun dinine girmeyip şeriatı ile amel etmeseler bile, mü’mindirler.

Bu noktada yine, İbâdilere icmayı, kabir azabını ve recmi reddetdikleri gibi kabul etmedikleri şeyler, mal etmişlerdir. Oysa Ali Yahyâ Muammer’e göre İbâdiler, icmayı reddetmez, yukarıda ifade edildiği gibi, aksine onu dinin asıllarından üçüncüsü olarak görürler. Ayrıca, pek çok hadise dayanarak kabir azabı ile bu çerçevede melek-

⁴⁹ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu’tedilun*, s. 18-21.

rin sorularını sabit görürler. Recmi de reddetmezler, onun sözlü ve ameli sünnet ile sabit olduğunu düşünür ve bu noktada Kur'an'daki ayetlerin de mensuh olmadığını söylerler.⁵⁰

Ali Yahyâ Muammer, Hâricilik ile İbâdîlerin arasına net bir çizgi koymakta ve aralarındaki farklılığı özellikle ifade etmektedir. Onun İbâdîlik-Hâricilik ilişkisine dair görüşleri ve İbâdîliği Hâricilik'le ilişkilendirmeme noktasındaki çabası, esasında yerinde ve doğru bir çabadır. Zira İbâdîlerin tarihleri boyunca göstermiş olduğu gelişim çizgisi ve ortaya koyduğu çabalar, bunun göstergesi olarak kabul edilebilir. Ali Yahyâ Muammer'in buradaki yaklaşımları ile tutumunun bazı klasik kaynaklar tarafından da desteklendiği ve günümüzde artık neredeyse genel bir kabul gördüğü anlaşılmaktadır.

7) İbâdîliğin Geleneksel Kurumları

Ali Yahyâ Muammer'e göre özellikle Rüstemîler devletinin yıkılışından sonra, yani h. V. asrın ilk dönemlerinden itibaren İbâdîler'in toplumsal yaşamında üç önemli kurum, ortaya çıkmıştır. Bunların içinde özellikle *azzâbe* adlı kurumun önemli bir yeri vardır. İbâdîler'in, Rüstemîler devletinin yıkılışından sonra yüzyıllar boyunca siyasal bir güçleri/devletleri olmadığı halde varlıklarını sürdürmelerinde *azzâbe*'nin çok önemli bir rolü vardır. *Azzâbe* kurumu, İslam'ın şura prensibini de yansıtan bir özellik taşır, kurumun başında bir şeyh vardır; şeyhin yanında bir danışma meclisi bulunmakta olup bu meclis, hem şeyh'i seçer, hem de önemli kararların alınmasında etkili olur. Ayrıca, *azzâbe*'nin yüksek bir kurulu da bulunmaktadır ki bu kurul, yöresel *azzâbe* meclislerinin şeyhlerinden oluşmaktaydı. *Azzâbe* meclisinin almış olduğu kararlar, oldukça önemlidir. Örnek olarak ta'zir ve sürgün gibi bazı cezalar, emirler, savunma hallerinde birliklerin komutanlığı ve siyasal ittifakların imzalanması gibi meseleler, bunların bir kısmıdır. Esasında bu görevler, devlet gücü olmadığından *Azzâbe* kurumu tarafından gerçek-

⁵⁰ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 18-19.

leştirilmekteydi. Ayrıca, başkaları için olmayan sadece İbâdîleri ilgilendiren bazı özel hükümler bu kurum kanalıyla uygulanıyordu.⁵¹

Azzâbe kurumunun başka işlevleri de bulunmaktadır. Örnek olarak, İbâdilikteki velâyet ve berâet inancının bir sonucu olarak Emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker yapma yetkisi, insanları şer'î, toplumsal ve örfî bazı sakıncalı hususlardan kaçındırma görevi, meclis üyelerinin istikameti, nezihliği ve yaşantı ve yollarının düzgün oluşu ve her durumda dini tam bir şekilde muhafaza etmeleri. Yine dinin hükümlerini ve ahlaki değerleri muhafaza etmeye çalışmak, insanlar arasındaki iyi bağları korumak, hayatın tüm aşamaları ile ilgili ilke ve davranış kalıplarını korumak, ayrıca insanların tamamı arasında hükümleri icra noktasında eşitliği sağlamak. Bu yönüyle azzâbe, aynı zamanda bir eğitim-öğretim kurumu idi. Bu şekilde kötülükleri ortadan kaldırma noktasında dini konularda insanları bilgilendirmek, akideyi hurafelerden arındırarak düzeltmek, insanları salih amel işlemeye teşvik ederek kötülüklerden uzaklaştırmak, toplumu irşad etmek ve onları güzel adetleri korumaya davet etmek gibi azzâbe'nin önemli işlevleri vardı.⁵²

Ali Yahyâ Muammer, ayrıca azzâbe kurumunun İbâdîler'in günümüzde yaşadığı bölgelerdeki durumunu gözler önüne sermektedir.⁵³ Örnek olarak günümüzde Libya'nın *Cebel-i Nefûse* ve *Züvvâra* bölgelerinde her şehir, hatta her köyde azzâbe kurumu oluşturulmuş olup bu kurumun değişik üyeleri vardır ve kurumun başında bir şeyh bulunmaktadır. Yüksek kurulun toplandığı yer ise, Câdü şehridir. Burada iç ve dış işlerin tamamı, meclis kararları ile yürütülmekte olup bu meclisin şeyhine, *Şeyhu'l-Cebel* ya da *Hâkimu'l-Cebel* denilmektedir. Bu meclis, şayet beklemesi mümkün olmayan çok acil işler varsa, bu noktada hızlı kararlar alarak bunların uygu-

⁵¹ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh IV*, s. 254-255, 260; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh II*, s. 363-374.

⁵² Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh IV*, s. 255-256, 313-314; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh II*, s. 363-374.

⁵³ Ali Yahyâ Muammer'in ülkesi olan Libya'nın dışında Cezayir ve Tunus gibi ülkeleri, 1970'li yıllarda, özellikle 1972 ile 1976 yılları arasında yaz dönemlerinde gezdiği ve buralarda araştırma ve incelemeler yaptığı anlaşılmaktadır.

lanmasını sağlamaktadır. Öte yandan Tunus'un *Cerbe* adasında bulunan *azzâbe* meclisi, adadaki dini ve ictimai işlerin tamamını yerine getirmektedir. *Azzâbe*, adada tek bir meclis olup adanın büyüklüğünden dolayı üye sayısı da fazlaydı. Meclisin görevlerinin çokluğundan dolayı üyelerinin sayısı, duruma ve insanların ihtiyaçlarına göre değişmektedir. Kurumun başında, tıpkı *Cebel-i Nefûse*'de olduğu gibi, sadece bir şeyh bulunup *Şeyhu'l-Azzâbe* olarak adlandırılmaktadır. Kurumun toplantıları, genelde İkinci namazından sonra yapılmaktadır. *Azzâbe* şeyhinin yanında, başka bir şeyh daha bulunmakta olup ona da *Şeyhu'l-Hukm* denilmektedir. Bu durumda adada iki şeyh bulunmakta olup biri, *azzâbe* kurumunun şeyhi olarak her türlü dini ve ictimai işi, *azzâbe* meclisi adına yürütmekte; ikincisi olan *Şeyhu'l-Hukm* ise, idari/siyasi işlerle ada ile ilgili dış ilişkileri, *azzâbe* meclisi ya da çoğunlukla meclis şeyhi ile istişare ederek yürütmekteydi. Çok nadir olarak bu iki şeyhlik, tek bir şahısta toplanırdı.

Cezayir'deki *Mizâb vadisinde*, *Cebel-i Nefûse*'de uygulanan sistemin aynısı, vadi şeyhinin sorumluluğunda uygulanmaktadır. Bu yüzden vadi şeyhi, ülke savunması ve düşmanlarla mücadele gibi çok acil durumlarda meclise danışmadan hızlı bir şekilde alınan kararları uygulardı.⁵⁴

Azzâbe'nin dışında *İbâdî* toplumunda *Meclisu'l-Aşîra* ve *Meclisu'l-Mekârîs* gibi kurumlar da vardır. *Meclisu'l-Aşîra*, ailelerden oluşan, aileler arasındaki yakınlığı sağlayan ve akrabalığı yaşatmaya çalışan geleneksel bir kurumdur. Her aşiretin ileri gelenlerinden, âkil ve güzel ahlak sahibi olanlarından meydana gelen bir meclisi vardır. İçlerinden bir meclis başkanı seçerek işlerini yürütmektedirler. Aşiretlerin bir araya gelmesinden de köy ya da şehirler oluşuyor. Bu meclis, aşiretlerin sorunlarını araştırarak çözüme kavuşturur, gerektiğinde diğer meclislerle yardımlaşır, işbirliği yapar. Meclis başkanlarından *Meclisu'd-Damân* oluşur. Bu meclisin başkanı da şeh-

⁵⁴ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh IV*, s. 260-263; *azzâbe* için ayrıca bkz., Hizmetli, "İbâdilikte *Azzâbe*", *AÜİFD.*, XXIX, Ank., 1987, s. 285-301.

rin hakimliğini temsil eder. Bir başka ismi Cem'ıyyetu'l-Mekâris olan Meclisu'l-Mekâris ise, normalde kırk kişiden oluşan ve aşiret ile kabîlelerin ileri gelenlerinden belli özelliklere sahip olan kişilerin oluşturduğu bir meclis olup öncelikle kendi içlerinde liderini seçer. Bu meclisin ilk kez kim tarafından ve ne zaman kurulduğu tam olarak bilinmemektedir. Kurum olarak hakim olduğu şehir ve ormanların güvenliğinden sorumludur, şehirlerde özellikle imar işleleriyle uğraşır; bunun için bölgeden bölgeye değişen bazı kurum, gelenek ve yöntemleri vardır; bunları meclis görevlileri, birer kanun ve ahlak polisi gibi, yerine getirir. Meclisu'l-Mekâris, Cezayir ve Libya'nın İngiliz ve İtalyanların eline geçişine kadar varlığını sürdürmüş ve bundan sonra yerini polis teşkilatı almıştır.⁵⁵

8) İbâdîler'e İlişkin Eleştiri, Haksızlık ve Suçlamalar

Ali Yahyâ Muammer, eserlerinde yer yer İbâdîler'le ilgili eleştiri, haksızlık ve suçlamalara yönelik cevaplar vermektedir. Bu durum, onun kendi mezhebi olan İbâdîliğin doğru biçimde tanınmasına yönelik ortaya koyduğu güzel bir çaba olarak değerlendirilebilir. Ali Yahyâ Muammer, bu çabayı hem klasik, hem de çağdaş kaynaklardan hareketle ortaya koymaktadır. Bu noktada Ali Yahyâ Muammer, İbâdîler'in özellikle Emevîler döneminden bu yana değişik ithamlarla karşı karşıya kaldığını ve bu durumun diğer mezheplerin tarih ve akaid yazarlarından kaynaklandığını üzümlere belirtmektedir.⁵⁶ Zira onlar, İbâdîleri öncelikle Hâricî olmakla niteleyip hatalı olduklarına hükmetmişler, ardından vermiş oldukları bu yanlış hüküm ile ilgili deliller ortaya koymaya çalışmışlardır. Ali Yahyâ Muammer'e göre bu suçlamayı ispat çabası, hakikati bulmak amacıyla olmayıp bilinçli bir çarpıtmayı ifade eder.⁵⁷

Ali Yahyâ Muammer, öncelikle Eş'arî (324/935-936), Bağdâdî (429/1037-38), İbn Hazm (456/1064), İsferyîni (471/1078) ve Şeh-

⁵⁵ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh IV*, s. 547-563.

⁵⁶ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-Fırakı'l-İslâmiyye*, s. 8.

⁵⁷ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-Fırakı'l-İslâmiyye*, s. 8.

ristânî (548/1153) gibi klasik dönem müelliflerinin eserlerini inceleyerek onların İbâdîlik ile ilgili verdiği bilgileri değerlendirir. Ali Yahyâ Muammer, bunlar içinde Eş'arî'nin İbâdîlik'le ilgili çok yazmasına rağmen fazla bir şey bilmediği, ayrıca yazmış olduğu pek çok şeyin de onlarla ilişkisinin olmadığı görüşündedir.⁵⁸ Bu noktada örnek olarak Eş'arî'nin İbâdîliğin kollarına dair Hafsiyye, Yezîdiyye ve Hâris el-İbâdî taraftarları gibi vermiş olduğu bilgilerin yanlış olduğunu söyler.⁵⁹ Yine Câbir b. Zeyd, Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme, Ca'fer b. es-Simâk, Rabî b. Habîb, Ebû Süfyân Kanber, Suhâr el-Abdî, Dimâm b. es-Sâib, Abdullah b Yahyâ el-Kindî, Ebû'l-Hattâb Abdu'l-A'lâ el-Meâfirî, Abdurrahman b. Rüstem, Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî gibi önemli İbâdî alimlerle ilgili hiç bilgi vermediği için Eş'arî'yi eleştirir. Bu noktada kendisinin haklı olduğunu da düşünür, zira Eş'arî'nin yaşadığı dönemde İbâdîliğin, Irak, Hicaz, Mısır ve Arap yarımadasının güneyi gibi pek çok İslam ülkesinde yayılıp tanınmaya başladığını, hatta hem doğuda, hem de batıda devletlerinin olduğunu ve onların imam ve alimlerinin, müslüman başkentlerin çoğunda tanındığını söyleyerek Eş'arî'nin bunların hiçbirinden bahsetmediğini dile getirir.⁶⁰

Öte yandan, Ali Yahyâ Muammer'e göre Eş'arî'nin Muhammed b. Harb ve Yahyâ b. Kâmil gibi İbâdîler'in lider, müellif ve kelamcıları olarak gösterdiği bazı şahsiyetler, yaşamamışlardır. Bu yüzden İbâdîler, Eş'arî'nin onlara nisbet ettiği bu şahsiyetlerle, onların fırkalarını bilmeyip onların görüşlerinden haberdar değildirler. Bu yüzden İbâdîler ve onların çoğunluğuna atfedilen görüşler, karmaşıktır. Tüm bunlar, Eş'arî'nin hakiki İbâdîlerden bahsetmediğini gösterir.⁶¹

⁵⁸ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-Fırakı'l-İslâmiyye*, s. 13.

⁵⁹ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-Fırakı'l-İslâmiyye*, s. 15-17.

⁶⁰ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-Fırakı'l-İslâmiyye*, s. 18-19, 29-30; ayrıca Ali Yahyâ Muammer, Eş'arî'nin İbâdîler'le ilgili bazı çirkinliklerini de ortaya koymaktadır. Bkz., Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-Fırakı'l-İslâmiyye*, s. 20-25.

⁶¹ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-Fırakı'l-İslâmiyye*, s. 27-30.

Ali Yahyâ Muammer'e göre benzer hata ve yanlışları, Sünnî düşüncenin Bağdâdi, İbn Hazm, Şehristânî ve İsferyânî gibi önde gelen düşünürleri de yapmışlardır. Zira onların İbâdîlere atfetmiş olduğu bazı görüşler, tekzibi gerektirmektedir. Özellikle bu noktada İsferyânî'yi de suçlar, zira onun konuya savaşa girer gibi girdiğini düşünerek İbâdîler'le ilgili suçlamalarda bulunduğunu dile getirir.⁶² Bu noktada Şehristânî'yi de eleştirerek onun da bazı yanlış bilgiler verdiğini söyler. Şehristânî'nin Abdullah b. İbâd'ın Mervân b. Muhammed döneminde Tebâle'de öldürüldüğünü söylemesi, bunun bir örneğidir. Oysa Abdullah b. İbâd, Abdülmelik b. Mervân döneminin sonlarında ölmüştür. Ayrıca, Şehristânî'nin İbâdîlik'le ilgili bilgi verirken İbâdîler'in kendi kaynaklarına değil de başka kaynaklara dayandığı ve bu durumun, onu yanılttığı görüşündedir.⁶³

Ali Yahyâ Muammer'e göre klasik kaynakların İbâdîliğe nispet ettikleri şeylerin çoğu, hatalı olup bu yüzden kuşku ile karşılanması gereken yanlış bilgilerdir. Örnek olarak, İbâdîler'in, diğer müslümanların silah ve hayvan gibi eşyalarını ganimet olarak gördükleri iddiası; İbâdîler'in muhaliflerinin canını gizli ortamlarda haram görüp açık ortamlarda helal gördükleri düşüncesi; Tenzîl ya da te'vîl konusunda muhaliflerinin tevbe etmesini gerekli görmeleri, eğer tevbe etmezlerse onlarla savaşmaları ve zina eden ya da hırsızlık yapan kimseye, ceza verip arkasından tevbe etmesini istemeleri.⁶⁴ Ali Yahyâ Muammer, bu tür görüşlerin yanlış olduğunu ve İbâdîler'in böyle yanlış düşüncelere sahip olmadığını ifade ederek bu tür iddialara tek tek cevap verir. Ona göre İbâdîler, savaş ya da barış ortamında müslümanların mallarından silah ya da başka herhangi bir şeyi, ganimet olarak görmezler. Onlar, sadece dinde bid'at ya da büyük günah işleyenlerin tevbe etmesini isterler. Şayet tevbe eder ve yerinde ısrar ederse, ona genel olarak Müslüman hukuku uygulanır. Bu noktada onun öldürülmesi hiç mümkün değildir. Ancak kişi, dinden çıkmayı gerektiren bir bid'at işlerse, o zaman

⁶² Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-Fırakı'l-İslâmiyye*, s. 45-49.

⁶³ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-Fırakı'l-İslâmiyye*, s. 50-54.

⁶⁴ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 19-20.

onun üzerinde irtidat hükümleri uygulanır. O'na göre İbâdiler, bu hükümde diğer mutedil İslam mezhepleri ile ortaklıklar.

Yine İbâdiler, gizli ya da açık ortamlarda muhaliflerinin canını helal görmezler. Çünkü müslümanların çoğunluğu, canlarını ve mallarını korumuşlar, kadın ve çocuklarına tevhid kelimesi ile sahip çıkmışlardır. Tevhid'den ayrılmanın dışında bunlardan herhangi birini helal görmemişlerdir. Ayrıca İbâdiler, hırsızlık yapan kişiye hırsızlık cezasının uygulanacağını söylerler, o da elin kesilmesidir, ardından serbest bırakılır. Zina yapan kişi eğer evli ise, recmedilir. Şayet evli değilse, sopa ile cezalandırılarak serbest bırakılır. Onlara göre Allah, belirli suçlar için belli cezalar koymuştur.⁶⁵

Ali Yahyâ Muammer, İbâdiler'le ilgili eleştiri, haksızlık ve suçlamalara yönelik verdiği cevaplara çağdaş kaynaklar ekseninde devam eder. Bu çerçevede Ali Mustafa el-Ğurâbî, Muhammed Ebû Zehra, Abdülkâdir Şeybe, Yahyâ Hüveydî, İzzüddîn et-Tenûhî ve İbrâhîm Muhammed Abdülbâkî gibi çağdaş yazar ve araştırmacılarının eserlerini tetkik ederek onların görüşlerini değerlendirir. Bu noktada *Ali Mustafa el-Ğurâbî*'nin İslam mezhepleri ile ilgilenen çağdaş yazarlardan biri olarak İbâdiler konusunda övgüye layık bir çaba sarf ettiğini ve konuyu itidal içinde ve aşırılıktan uzak biçimde ortaya koymayı başardığını ifade etmektedir. Ğavâbî, İbadilerin özellikle İslam'a hizmetlerinden bahsederek onların özelliklerini doğru biçimde ortaya koymaya çalışmıştır.⁶⁶ Ayrıca Ali Yahyâ Muammer, *Muhammed Ebû Zehra*'nın çalışmalarına da genelde olumlu bakmakla birlikte onun bazı yönlerini eleştirir. Bu noktada konu ile ilgili olarak İbâdî kaynaklardan çok diğer kaynaklara dayanması, zaman zaman bazı şüpheli ve yanlış kavramları kullanması, siyasetin tuzaklarının farkında olmayıp bunlara düşmesi ve bazı noktalarda müsteşriklerin görüşlerini takip etmesi gibi konularda onu eleştirmektedir.⁶⁷ O, bu noktada yukarıda ifade ettiğimiz diğer çağ-

⁶⁵ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 20; Ali Yahyâ Muammer, *Semru Üsratin Müslime*, s. 53-56.

⁶⁶ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-Fırakı'l-İslâmiyye*, s. 58-72.

⁶⁷ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-Fırakı'l-İslâmiyye*, s. 73-85.

daş yazar ve araştırmacıların eserlerini de inceleyerek bazı değerlendirmelerde bulunur.

Ali Yahyâ Muammer'in İbâdiler'le ilgili eleştiri, haksızlık ve suçlamalara yönelik vermiş olduğu cevapların bir kısmında haklı, bir kısmında ise haksız olduğu görülmektedir. Haklı olduğu noktaların genel olarak klasik Mezhepler Tarihi kaynaklarında var olan sorun ve metodolojik problemlerden kaynaklandığı görülmektedir. Zira bazı kaynaklarda sadece belli mezhepleri savunup diğerlerini ötekileştirici bir dil ile anlatı tazının bulunması, bu tabloyu önemli ölçüde ortaya çıkaran bir durumdur. Bu noktada onun toptancı bir bakış tarzı ile diğer mezhep müelliflerinin çoğunu, bilinçli anlamda olumsuz bir tavır içinde olmakla suçlaması ise gerçeklerden uzaktır.

9) İbâdiler'in Günümüzde Yaşadığı Bölgeler

Ali Yahyâ Muammer'in ilgilendiği konular arasında İbâdiler'in günümüzde yaşadığı coğrafi bölgeler de vardır. O, bu noktada öncelikle *Umân*'dan bahseder. Umân'da yaşayan halkın çoğunluğu, İbâdî olup İbâdiler, burada Emevîler döneminden günümüze kadar bazan imamet şeklinde, bazan sivil, bazan da hem imamet şeklinde hem de sivil olan müstakil devletler kurmuşlardır. Ayrıca, Umân'da ilmi bir hareket ortaya çıkmış, büyük alimler yetişmiş ve önemli eserler yazılmıştır. Yine bunlarla bağlantılı bir şekilde güçlü bir ekonomik hayat ortaya çıkmış ve zamanla gelişmiştir.⁶⁸

Ali Yahyâ Muammer, Umân'dan sonra Kuzey Afrika'ya geçerek İbâdiler'in burada yaşadığı bölgelerden bahseder. Bunların içinde kendi ülkesi olan *Libya* halkının çoğunluğu, geçmişte İbâdî iken, sonraki süreçte İbâdî nüfus, sadece Cebel-i Nefûse, Lâlût vadisi ve Zevvâra bölgesi ile sınırlı kalmışlardır. Cebel-i Nefûse, dağlık ve yüksek bir bölgedir.⁶⁹ İbâdiler, Libya'nın özellikle doğu bölümünde h. 135-155 yılları arasında devlet kurmuşlardır. Bu dönemde doğ-

⁶⁸ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 12.

⁶⁹ Libya'nın tarihi kökleri olan Cebel-i Nefûse bölgesi için bkz., Muhammed Sâlim el-Verâflî, *Ba'du'l-Âsâri'l-İslâmiyye biCebel-i Nefûse fî Libyâ*, Müessesetu Tâvâlt es-Sekâfiyye, Cezayir, Trz., s. 13-180.

ruluk ve adalet noktasında güzel bir örneklik teşkil eden üç imam yaşamıştır. Sonraki süreç ise, İbâdiler açısından zor ve sıkıntılı bir süreç olmuştur.

Libya'da yaşayan İbâdiler'in, özellikle III ve X. asırlar arasındaki dönemde ilmî yönden faaliyetleri bilinmektedir. Bu dönemde ileri sayılabilecek eğitim kurallarıyla faaliyet gösteren pek çok okul kurulmuş, öğrencileri güzel bir şekilde yetiştirmek için dâhili bölümler oluşturulmuş ve değerli pek çok eser bırakan alimler yetişmiştir.⁷⁰ Ayrıca, kadınların eğitimine de önem verilmiş, bunun için özellikle kız çocuklarına yönelik okullar açılmıştır. Bu yüzden kadınlar arasında dinî meselelere dair söz ve görüşleri olan büyük alimler yetişmiş, bunlardan bazıları, siyasi ve toplumsal konularda kararlı duruşlar sergilemişlerdir.⁷¹ Yine Libya İbâdileri, gelişmiş bir ticaret ile canlı bir ekonomik hayat ortaya koymuşlardır.⁷²

Libya'nın yanında *Tunus*, İbâdî nüfusa sahip olan bir ülkedir. Ali Yahyâ Muammer'e göre geçmişte bu ülkenin güney bölgesinin sakinlerinin çoğu İbâdî iken günümüzde sadece Cerbe adasında İbâdî nüfus vardır. İbâdiler'in bu bölgede geçmişte, tıpkı Libya gibi, parlak bir ilmî hayatları olmuş, burada ilmî cemiyetler oluşturmuşlardır. İlk cemiyet, yedi alimden oluşmakta olup bu cemiyet, V. asrın ilk yarısında tesis edilmiştir. Bu cemiyet, *Dîvânu'l-Eşyâh* ismi verilen 25 bölümden oluşan fikhî bir eser meydana getirmiştir ve bu divân, İbâdî fikhının en önemli kaynaklarından biri olarak kabul edilir. Özel kütüphanelerde bulunan bu eserin bazı cüzleri, Ali Yahyâ Muammer'e göre muhtemel olarak *Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye*'dedir. Arkasından *Azzâbe* divânı tamamlanmış olup onun telifine alimlerden on kişi katılmıştır. Ali Yahyâ Muammer'e göre bu

⁷⁰ İbâdiler, Libya'da Ebû'l-Abbâs ed-Dercinî, Ebû'l-Kâsım el-Berrâdî, Ebû'l-Abbâs eş-Şemmâhî, Ebû Yahyâ Zekerıyyâ el-Bârûnî, Ebû Zekerıyyâ et-Tindimmîrtî, Ebû'r-Rabî' Süleyman b. Ebî Harun, Ebû Zekerıyyâ et-Tevkîti, Ebû'z-Zâcir İsmâil b. Derrâr el-Ğadâmesi, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. el-Hayr el-Cenâvûnî, Ebû Tâhir İsmâil el-Ceytâlî, Ebû Sâkin Âmir eş-Şemmâhî ve Abdullah b. Yahyâ el-Bârûnî gibi önemli alimler yetiştirmişlerdir. Bkz., Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh II*, s. 194-215, 251-362.

⁷¹ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh II*, s. 449-487.

⁷² Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 13-14.

bölgenin sahiplerinin İbâdî tarihine yönelik ihtimamları oldukça güzeldir. Ayrıca, onların her yöne, özellikle de Mali'ye ulaşan ticari hayatları vardır. Bu sayede İslam'ın orada yayılmasını ve o bölge halkının İslam'ı tanınmasını sağlamışlardır.⁷³

Kuzey Afrika coğrafyasında *Cezayir*'de de İbâdî nüfus yaşamakta olup geçmişte burada Rüstemiler Devleti adıyla bir devlet kurmuşlardır (160-297/777-909). Bu devletin sınırları, Cezayir bölgesinin yanında Tunus'un güneyi ile Libya'nın doğusunu içine alacak şekilde geniş sınırlara ulaşmıştır. Rüstemiler döneminde Cezayir halkının çoğunluğu İbâdî idi, özellikle iki ve üçüncü asırlarda ülkenin orta ve güney bölgeleri böyle olup en büyük yerleşim, Tahert ve çevresinde idi. Ali Yahyâ Muammer'e göre Rüstemilerin yıkılışından sonra ülkenin kuzey ve batı bölgelerinde yaşayan İbâdîler'in bir kısmı, baskı ile zorla mezhep değiştirip Şîliğe geçti, bir kısmı öldürüldü, bir kısmı ise, güneyde çöldeki kapalı alanlara (vahalar) göç etti. Artık güçleri zayıfladığı için cemaat özelliklerini kaybederek günbegün eksilmeye ve bireysel halde yaşamaya başladılar. Bu sürecin sonunda onların inşa ettiği büyük şehirlerde sadece sınırlı sayıda ailelerle az sayıda fert kalmış oldu. Fakat ülkenin kuzey ve batı bölgelerindeki İbâdî nüfusunun azalmasına karşılık, güney ve doğu bölgelerinde çoğaldılar. Günümüze geldiğimizde İbâdîler, Mizâb vadisi (Ğardâye vilayeti) ile Vârcelân çevresinde yaşamaktadırlar.⁷⁴ Bunun yanında Cerîd, Vâdî Erîğ, ez-Zâb, Vâdî Sevf, Âclû, Cibâlu Benî Mus'ab ve el-Eğvât gibi mevkiler de, İbâdîler'in yaşadığı bölgeler arasındadır. Bölgedeki İbâdîler, halen özellikle kırsal kesimde kabileler halinde yaşıyorlar. Burada bugün Meşlûti, Sidrâti,

⁷³ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 14-15.

⁷⁴ *Mizâb vadisi*, Cezayir'in tarihi ve köklü bölgelerinden biridir. Bölgede yaşayanlar, Arapların en dindarları olup namaz kılmak için özel bir elbise giyinirler, abdest esnasında çok titiz davranarak uzuvlarını temizlerler, ayrıca asla içki içmezler, bu yüzden *Sahrâ çölünün zâhidleri* olarak bilinirler. Bkz., Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh IV*, s. 403-491; ayrıca *Vârcelân*, uzun asırlar boyunca İbâdîliğin adeta başkenti olmuş büyük ve önemli bir şehirdir. Pek çok tarihçi, bu şehirle ilgili güzel bilgiler vermektedir. Ali Yahyâ Muammer de, şehrin tarihini ve İbâdîler eliyle gelmiş olduğu aşamayı ayrıntılı ve güzel bir şekilde anlatmaktadır. Bkz., Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh IV*, s. 360-408.

Levâtî, Mezâtî, Zenâtî, Yehrâsînî, Zevâğî, Nefûsî, Visyânî, Tenâvûtî ve Yefrunî gibi kabîleler yaşamaktadır.⁷⁵

İbâdîler'in günümüzde yaşadığı bölgelerden biri de, *Zengibâr* adası olup bu adada yaşayanların çoğunluğu, İbâdîdir. Bu bölgede geçmiş yüzyıllarda müstakil devletler kurulmuş olduğundan bölge, İslam kültürünü yayma noktasında güzel bir gelişme göstermiştir. Adada hüküm süren bazı sultanlıklar, fıkıh, tefsir, hadis ve tarih gibi alanlarda bazı eserler yayınlamışlardır. Siyasal anlamda da tarihsel süreç içerisinde Zengibâr adasındaki sultanlıkla birlikte Umân, Hint Okyanusunun sahillerinde ortaya çıkan tehdit ve çat-lakları engelleyen bir güç olmuşlardır.⁷⁶

Ali Yahyâ Muammer, bu ülkelerin dışında Afrika'nın bazı bölgeleri (Gana gibi) ile bazı Doğu Avrupa ülkelerinde de İbâdîler'in yaşadığını ifade etmektedir.⁷⁷ Bu çerçevede İbâdîler'in sosyal hayatında *ticaret*, *ziraat* ve *sanayi* olmak üzere üç önemli unsurun büyük etkisi olduğu görülmektedir. Ticaret, özellikle Tunus'un Cerbe adası ile Cezayir'in Vârcelân ve Mizâb vadisinde yaygındır. Sanayi denince, yün üretimi akla gelmekte olup bunun, Libya'nın Cebel-i Nefûse ve Demmer dağı ile yine Cezayir'in Mizâb vadisinde yaygın olduğu görülür. Yün, çarşı ve pazarlarda yaygın biçimde alışverişi yapılan bir şeydir. Ziraat ise, bölgede İbâdîler'in yaşamış olduğu her yerde, özellikle vahalarda yaygındır.⁷⁸

Kuzey Afrika'nın, özellikle bu üç ülkesinde yaşayan *İbâdî kesimlerin birbirleriyle olan ilişkilerini* de ele alan Ali Yahyâ Muammer, bu tür ilişkilerin iyi düzeyde devam ettiğini ifade etmektedir. Özellikle

⁷⁵ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 15-16; ayrıca Cezayir İbâdîleri için bkz., Söylemez, "Cezayir İbâdîleri Arasında Beş Gün", *İslâmî İlimler Dergisi*, X/1, Ank., 2015, s. 169-185.

⁷⁶ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 12-13.

⁷⁷ İbâdîler'in günümüzde yaşamış olduğu bölgelerle ilgili olarak bkz., Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 12-17; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh II*, s. 375-443; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh IV*, s. 265-278.

⁷⁸ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, s. 186-187; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh II*, s. 525-534.

Cerbe adası ile Cebel-i Nefûse arasındaki ilişkiler, oldukça sıcak; ayrıca, akrabalık ilişkileri sıkı bir şekilde devam ediyor, eğitim-öğretim ve kültürel ilişkiler de iyi bir düzeyde sürüyor. Yine Ceza-yir'in Mizâb vadisinde yaşayanlar, Cebel-i Nefûse'ye gelip eğitim alıyorlar. Cerbe adası da bu anlamda bölgede benzer bir özelliğe sahip görünmektedir.⁷⁹ *İbâdîler'in diğer dinî gruplarla ilişkileri bağlamında Ali Yahyâ Muammer, İbâdîler'in günümüzde farklı mezhep mensuplarıyla iç içe yaşadıklarını, hayatın pek çok sahasında birlikte çalıştıklarını ve pek çoğunun birbirine sevgi ve sadakat bağı ile bağlı olduğunu ifade ederek artık kendilerine özgü bir birlikte yaşama kültürü geliştirdiklerini ifade etmektedir.*⁸⁰

Sonuç

Son dönemlerde yetişen İbâdî kökenli araştırmacıların içinde en iyilerinden biri olan Ali Yahyâ Muammer, yapmış olduğu çalışmalarla günümüzde yaşayan İslam mezheplerinden biri olan İbâdîlik ile ilgili literatürün gelişmesine ciddi katkılar sağlamıştır. Onun İbâdîlik üzerine yapmış olduğu çok yönlü araştırmalara, adeta bir adanmışlık ruhu içinde ömrünün neredeyse tamamını verdiği görülür. Bu çalışmalara bir bütün halinde bakıldığında, Ali Yahya Muammer'in İbâdîliği temel olarak hem tarihsel, hem teolojik, hem de güncel boyutlarıyla olmak üzere üç farklı perspektiften ele aldığı görülecektir.

Ali Yahya Muammer'in İbâdîliğin tarihsel boyutuna yönelik vermiş olduğu bilgiler, klasik İbâdî müellif ve tabakât yazarlarının verdiği bilgilerle örtüşmektedir. Onun bu anlamda İbâdî geleneğini iyi

---

⁷⁹ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh IV*, s. 306-312; ayrıca, bölgedeki şehir ve beldelerden değişik örnekler için bkz., Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh IV*, s. 343-458.

⁸⁰ Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-Fırakı'l-İslâmiyye*, s. 8; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fî Mevkibi't-Târîh IV*, s. 274-281.

izlediği ve büyük ölçüde muhafazakâr bir tavır takındığı görülür. İbâdiliğin inanç yapısı ve teolojik görüşleri gibi konunun teolojik boyutuna ilişkin çalışmaları ise, yine geleneksel bakış tarzının etkisini üzerinden fazla atamamasından olsa gerek, İbâdî ana bünyenin görüşlerinin dışında olmayıp bilakis onlarla mutabakat halindedir. Onun İbâdiliğin güncel boyutlarına yönelik yapmış olduğu çalışmalar ise, yer yer İbâdî düşünce ve kültür geleneğine özgün katkılarda bulunmaktadır. Örnek olarak İbâdî toplumunda kadının yeri gibi Hâricî/İbâdî literatürde hemen hiç gündeme gelmeyen ya da getirilmeyen bir konuda kalem oynatması oldukça dikkat çekicidir. Ayrıca, İbâdî çevrelerin diğer Müslüman çevrelerle ilişkileri bağlamında Müslümanların artık mezhepler üstü bir bakış tarzıyla kendi içlerinde bir tür birlikte yaşama kültürü geliştirmeleri gerektiğini belirtmesi, oldukça önemli ve kayda değer bir noktadır.

Hayatında zaman zaman İbâdiliğin dışında diğer mezhep mensuplarıyla da arkadaşlık, hatta dostluk boyutunda ilişkiler kurmuş olan Ali Yahyâ Muammer, yaşamı boyunca en büyük çabayı İbâdiliğin, daha iyi tanıtılması ve hem İbâdîler hem de diğer Müslümanlar tarafından doğru anlaşılması uğrunda harcamıştır. Onun bu yönde kitap çalışmalarının yanında değişik organizasyonlar düzenlediği de görülür. Yine bu çerçevede Müslüman kültür ve geleneğinde var olan İbâdîlere yönelik eleştiri, haksızlık ve suçlamalara yönelik olarak vermiş olduğu cevaplar ve bu çerçevede yapmış olduğu yeni değerlendirmeler, dikkat çekici, ezber bozucu ve mezhepler arasında var olan geleneksel problemleri yeniden düşündürücü boyutlara sahiptir. İşte tam bu noktada, Carlo Alfonso Nallino başta olmak üzere bazı oryantalistlerin İbâdîlerle ilgili olarak ileri sürmüş olduğu görüşleri eleştirel biçimde tetkik ederek değerlendirir. Ayrıca, onun yine, İbâdîlerin günümüzde yaşadığı coğrafi bölgelerle ilgili vermiş olduğu bilgiler, dikkat çekicidir. Zira bu bilgiler, önemli ölçüde onun kendi kişisel gözlemlerine dayandığı için bu sahadaki çalışmalarıyla İbâdiliğin günümüzdeki durumunun doğru bir şekilde bilinip anlaşılmasına ciddi biçimde katkılar sağlamış, bu noktada bazı yanlış bilgi ve spekülasyonların önüne geçmiştir.

Günümüz İslam dünyasında Ali Yahya Muammer gibi son dönemlerde yaşamış olan çağdaş araştırmacıların yapmış olduğu çalışmalar, Müslüman dünyada yaşayan farklı dinî grup ve mezheplerle ilgili yeni bilgi ve değerlendirmelerin ortaya çıkmasını sağlayacağı gibi, farklı dinî gruplar arasında var olan yanlış anlayış, tutum ve önyargıların ortadan kalkmasına önemli katkılar sağlayacaktır. Bu durum, aynı zamanda farklı mezhep mensuplarının birbirlerini daha iyi tanımalarına, giderek müslüman çevrelerin birbirlerini daha doğru ve sağlıklı biçimde anlamalarına yol açacaktır. Böylesi çalışmaların, günümüz genç kuşak araştırmacılarının inceleme ve araştırmalarıyla daha da gelişerek güçleneceği izahtan vâreste bir durumdur.

KAYNAKÇA

- Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-Fırakı'l-İslâmiyye inde Küttâbi'l-Makâlât fi'l-Kadîm ve'l-Hadîs*, Mektebetu'd-Dâmri li'n-Neşr ve't-Tevzî', Umân, 1435/2014.
- ___ *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, Vizâratu'l-Evkâf ve's-Şüûni'd-Dîniyye, Umân, 1432/2011.
- ___ *el-İbâdiyye fi Mevkibi't-Târîh II el-İbâdiyye fi Libyâ*, Mektebetu Vehbe, Kahire, 1384/1964.
- ___ *el-İbâdiyye fi Mevkibi't-Târîh IV el-İbâdiyye fi'l-Cezâir*, Mektebetu Vehbe, Kahire, 1399/1979.
- ___ *Semru Üsratin Müslime*, Müessesetu Tâvâlt es-Sekâfiyye, Cezayir, Trz.
- Amr Halife en-Nâmi, *Dirâsât ani'l-İbâdiyye*, (Arapça Çev. Mihâil Hûrî, Thk. Muhammed Sâlih Nâsır, Mustafa Sâlih Bâcû), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Tunus, 2012.
- Arı, M. Salih, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rüstemiler*, Bilge Adamlar Yay., Van, 2009

- Dercinî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Saïd, *Kitâbu Tabakâti'l-Meşâih bi'l-Mağrib*, (Thk. İbrâhîm Tallây), Cezayir, 1974.
- Fıġlalı, E. Ruhi, *İbâdiye'nin Doġuşu ve Görüşleri*, AÜİF. Yay., Ank., 1983.
- Hizmetli, Sabri, "İbâdilik'de Velâyet ve Berâet İnancı", *AÜİFD.*, XXVIII, Ank., 1986, (ss. 180-204).
- ___ "İbâdilikte Azzâbe", *AÜİFD.*, XXIX, Ank., 1987, (ss. 285-301).
- İvaz Muhammed Halifât, *Neş'etu'l-Harakereti'l-İbâdiyye*, Vizâratu't-Türâs ve's-Sekâfe, Maskat, Umân, 1423/2002.
- Mahmûd İsmail Abdürrâzık, *el-Havâric fi Bilâdi'l-Mağrib hattâ Muntasafî'l-Karni'r-Râbi el-Hicrî*, Dâru's-Sekâfe, Fas, 1406/1985.
- Meryem Ba'ra, "et-Ta'lim inde'l-İbâdiyye bi Bilâdi'l-Mağrib - Medînetu Tihert Enmûzecen", *İslâmî İlimler Dergisi*, X/1, Ank., 2015, (ss. 315-326).
- Mu'cemu A'lâmi'l-İbâdiyye mine'l-Karni'l-Evvel el-Hicrî ile'l-Asri'l-Hâdir*, (Ed., Muhammed b. Mûsâ Bâbâammî, Mustafa b. Sâlih Bâcû, İbrâhîm b. Bekir Behhâz, Mustafa b. Muhammed Şerîfi), Cem'iyetü't-Türâs, Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1421/2000.
- Sultân b. Mübârek b. Hamd eş-Şeybânî, *Amr en-Nâmî Mesîratu Atâin fi Derbi'l-Hayr*, Müessesetu Tâvâlt es-Sekâfiyye, Cezayir, 1428/2007.
- Söylemez, M. Mahfuz, "İlk Harici Devlet: Rüstemiler (160-297/777-909)", *AÜİFD.*, XXXVIII, Ank., 1998, (ss. 457-478).
- ___ "Cezayir İbâdileri Arasında Beş Gün", *İslâmî İlimler Dergisi*, X/1, Ank., 2015, (ss. 169-185).
- Vârcelânî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ebî Bekr, *Kitâbu's-Sîre ve Ahbâru'l-Eimme*, (Thk., Abdurrahman Eyyûb), Tunus, 1405/1985.
- el-Verafli, Muhammed Sâlim, *Ba'du'l-Âsâri'l-İslâmiyye bi Cebel-i Nefûse fi Libyâ*, Müessesetu Tâvâlt es-Sekâfiyye, Cezayir, Trz.
- Yıldız, Harun, *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doġuşu ve Gelişimi*, Araştırma Yay., Ank., 2010.

Zâhir el-Hicrî, *el-İbâdıyye fî'l-Mağribi'l-İslâmî*, Mektebetu'l-Cili'l-Vâid, Maskat Umân, 1433/2012.

Züheyr Teğlât, “el-İmâmetu'l-İbâdıyye”, *İslâmî İlimler Dergisi*, X/1, Ank., 2015, (ss. 252- 270).

